

VLADA MILANA STOJADINOVIĆA.
KARAKTER NACIONALNOG PREUREĐENJA DRŽAVE

Pogibija kralja Aleksandra Karađorđevića nanela je njegovoj politici snažan udarac. U unutrašnjim odnosima odbačena je Aleksandrova integralistička linija, a ideja Jugoslavije — sa stanovišta njene celovitosti i „državne simbolike“ — bila je ozbiljno ugrožena. Jugoslavija je nastala u uslovima borbe progresivnih građanskih snaga oslonjenih na ranije istorijske procese zbližavanja i integracije, ali i uz povoljne međunarodne pretpostavke. Po Jakobu Hoptneru, nova Kraljevina bila je „plod idealističkog državotvorstva i kao baštinica ostataka Habsburške monarhije“. Antanta je u Poljacima, Česima, Jugoslovenima i Rumunima videla „bitnu osnovu celokupne rekonstrukcije antipangermanističke Evrope“; Poljska, Češka i Jugoslavija činile su „tri fundamentalne osnove svetske antipangermanističke barijere“. Nova država je, od časa ujedinjenja, živela u opasnosti od spoljne agresije — italijanske i revizionističkih zemalja, koje je nisu prihvatale kao „svršenu činjenicu“ — s tim što se od 1933. postojećoj nepovoljnoj konstelaciji pridruživala i nacionalsocijalistička Nemačka sa svojim političkim i ekonomskim planovima. Suočena s italijanskom politikom dominacije nad istočnom jadranskom obalom, Jugoslavija je nalazila odgovor u savezu s Francuskom od 1927, s kojom Italija nije bila u sukobu, jer je Francuska u njoj gledala protivtežu obnavljanju moći svog nemačkog suseda na Rajni. Francuska se, još od vremena Rišeljeove doktrine, držala načela da se na drugoj strani Rajne ne sme obnoviti Nemačka koja bi mogla ugrožavati Francusku. Sarađujući s Italijom, Francuska se nije odricala poretka koji je uspostavila i branila posle sloma Hoencolerna i Habsburga. Pad Jugoslavije značio bi remećenje evropskog *status quo*, jer bi jugoslovensko-italijanskom bloku prišle Mađarska, Rumunija i Bugarska, čime bi bila srušena Mala antanta. Mađarska opasnost iskazivala se u formi za-

kletve prilikom krunisanja kraljeva, koji su se obavezivali da će „čuvati neokrnjena prava, ustav, pravnu nezavisnost i teritorijalni integritet Mađarske i hrvatskih, slavonskih i dalmatinskih zemalja", te „sačuvati integritet tih zemalja koje su tvorile jedinstvenu političku celinu s Mađarskom". Francusko-italijanska saradnja, međutim, nije mogla dovesti i do uspostavljanja odista harmoničnih i neprotivurečnih odnosa. Za Musolinija Francuska je bila masonska, demokratska i parlamentarna zemlja; Pariz se smatrao središtem antifašizma, gde su azil uživali i italijanski antifašisti; interesi jedne i druge sile su se sukobljavali i na Sredozemlju, oko Tunisa, Sirije, prodora Italije u Etiopiju (Abisiniju). Na pleća Francuske, pak, padao je teret odbrane versajskog sistema, jer su druge velike sile bile protivnici ovog poretka (SSSR i Nemačka, kao žrtva); SAD su živеле u izolaciji, udaljene od evropskih problema, a Velika Britanija bila je opsednuta svetskim problemima i problemima svoje imperije.

Međunarodni položaj Jugoslavije posebno se komplikovao s porastom uticaja fašističkih sila i slabljenjem sila Antante. Rano se ispoljilo i unutrašnje nejedinstvo oko pitanja uređenja države. Pansrpska dinastija očigledno nije uspjela da postane „simbol objedinjavanja i integracije", već je budila nove suprotnosti i rasplamsavala postojeće. Bilo je mnogo snaga koje su razjedinjavale, a sasvim nedovoljno onih koje bi ujedinjavale. Aleksandrova zamisao integracije na bazi nacionalne nivelacije još više je uzdrmala međusobno poverenje. Patrijarh Gavriilo piše u svojim memoarima (koji u pogledu verodostojnosti izazivaju sporove) da mu se suveren žalio, septembra 1934, kako napor sa šestojanuarskim režimom nije uspeo. Imao je, navodno, nameru da stiša razbuktale političke strasti, da sredi unutrašnje stvari u državi, kao što je izjednačenje zakonodavstva, da reguliše finansije, podigne ekonomski standard života, naročito tzv. pasivnih krajeva i potisne šovinizam i verski fanatizam koji su štetili državi i narodu. Isto tako pominje se da je kralj nameravao da izmeni dotadašnji državni program, ali, ako je to tačno, ostaje nepoznato kako je zamišljao da po povratku iz Francuske reši hrvatsko pitanje. To svakako nije bilo ni lako pri očiglednom saznanju da se šestojanuarska ideologija nasukala već u početku, zaoštravajući nacionalne i političke suprotnosti. Međunarodna kriza 1939–1941. nije dozvolila da se pokaže prava vrednost preuređenja Jugoslavije,

koje se tek naslućivalo. Kratak život Kraljevine (i, pri tome, više nego relativnog mira) dozvolio je da samo jedna generacija proživi u novoj državi, koja je od prvog dana bila izložena najlošijem iskustvu u pogledu unutrašnjih odnosa. Politički život se vraćao regionalnim okvirima — političkim, ekonomskim, kulturnim — kao i ranije. Odbacivanje jugoslovenskog duha u smislu šestojanuarske nacionalne unifikacije nije ponudilo drugo rešenje, koje se ne bi kosilo s nacionalnim individualnostima i slobodama kao realnostima jugoslovenske istorije i tla. Štaviše, kretanje je uzimalo sasvim suprotan karakter, u smislu obnavljanja pokrajinskih ideologija i nacionalnih političkih grupacija, uz apsolutizaciju ekonomskog regionalizma. Jedna rđava stvarnost zamenjivala se rđavom alternativom parcelacija bremenitih sukobima, nejedinstvom, podozrenjem, inostranim uticajima, nacionalističkim programima.

Jugoslovenstvo je pod Aleksandrom dobilo karakter državne ideologije u državnom i nacionalnom integralističkom obliku i kao „supraideološka norma“, zavladao je voljom državne sile. Ukidanjem regionalizma, partikularizma i plemenštine, narodi Jugoslavije su preko noći prestali da postoje, u ime „spašavanja države“. Integralno jugoslovenstvo je ostavljalo tragove u državno-pravnim rešenjima, političkim projektima, humanističkim naukama. U istorijskoj nauci, etnologiji i antropologiji počelo je da se govori o psihičkom tipu Jugoslovena. Glorifikovala se „dinarska rasa“, ljudi iz „Dinarida“, dinarski tip čoveka i njegove psihološke i psihofizičke osobine. Tragovi „jugoslovenstva“ otisnuti su u jeziku i u prosveti (putem njene tipizacije), a „srpstva“ u umetnosti (kosovski hramovi Meštrovića i drugih umetnika). Viktor Novak je jugoslovensku misao prikazivao kao staru ideju koja je „jednaka starosti slovenstva na Balkanu“. Književnik Niko Bartulović je ispovedao ideologiju „nedeljivog jugoslovenstva“. Za Vladimira Dvornikovića do 1918. je postojalo raso, jezičko i psihičko jedinstvo Jugoslovena, a od 1918. političko jedinstvo. Da bi se Srbi, Hrvati i Slovenci slili u homogeni celinu nedostajalo im je kulturno jedinstvo, do kojeg je trebalo doći „u procesu sjedinjavanja regionalnih kultura, koji će značiti zadržavanje onoga što je najvrednije i što nas spaja“, uz shvatanje te faze odlučujućom, to jest, fazom „sintetizovanja jugoslovenske nacije“, koja će dovesti do „nacionalne kulture“. U tom procesu, kojemu je Dvorniković pripisivao prirodni karakter, nestaće „plemenski atavizmi“,

„suprotni kulturni instituti Zapada i Istoka“, provalije između katolicizma i pravoslavlja, „hrvatski istorijski tradicionalizam“.

U Hrvatskoj je prvi jugoslovenski talas posle 1918. splašjavao pod uticajem političkih sudara u novostvorenoj državi, jačanja heterogenog antijugoslovenskog fronta (sastavljenog od klerikalaca, frankovaca, separatista, federalista, HRSS/HSS-ovaca) i krize režima. Među najpoznatije zagovornike jugoslovenstva na Zagrebačkom sveučilištu Milosav Janićijević ubraja Antuna Barca, Milana Rešetara, Tomu Maretića, Ferda Šišića, Grgu Novaka, Milana Preloga, Marka Kostrenčića, Vladimira Dvornikovića i druge. Zbog jugoslovenskih shvatanja, Zagrebačko sveučilište morali su kasnije da napuste Grga Novak i Jorjo Tadić.

Jovan Cvijić, tvorac poznate etnopsihološke sinteze o Balkanu, branio je i naučno dokazivao tezu o etničkom jedinstvu svih južnih Slovena, a Srba i Hrvata posebno. Specifičnom metodologijom, koja je uzimala u obzir geomorfološki i klimatski faktor, zapravo povezanost čoveka i prirodne sredine u procesu oblikovanja psihičkih tipova, koji je uslovljen istorijskim razvojem i kulturom, Cvijić je došao do razlike između dinarskog tipa (agresivan, iracionalan, kratkog maha, nasilan) i njemu suprotnog „rajetinskog“ tipa (sa svojstvenom mu psihologijom, „socijalnom mimikrijom“; tip „*homo duplex-a*“). Cvijićevo delo i ideje predmet su mnogih kontroverznih rasprava do današnjeg dana: jedni ga osporavaju kao egzaktnog naučnika, a drugi ga vide kao izrazitog predstavnika srpskog šovinizma i čak rasistu i smatraju ga, kako kaže Dinko Tomašić, „istaknutim teoretičarem srpskog ekspanzionizma“. Petar Džadžić podseća na analizu nemačkog slaviste Gerharda Gezemana, koji je pokazao da dinarski tip kod Cvijića nema „antropološki pojam“. Svojevremeno je čak Dvorniković kritikovao Cvijića zbog toga što njegov „dinarski tip“ nije „rasno određen“. A Cvijić je bio među onim naučnicima koji su zastupali tezu o postojanju makedonskog naroda, to jest makedonskih Slovena. No, smatrao je do kraja, kao što podvlači i Milosav Janićijević, da su južni Sloveni „etnografski jedno, da se stapaju i da će se, pored svih nesporazuma i sudara, sve više stapati u jednu nacionalnu celinu“. Kada su se pretpostavke u tom smislu pokazale kao očigledno nerealne, Cvijić je proces spajanja počeo vezivati za dug istorijski tok. Posle perioda „uzburkanog

previranja" nastupiće, smatrao je, „obrt“, a u politici „pravi mudrac“ će biti onaj koji bude upućivao na ono što nas vezuje, a ne onaj koji podstiče strasti i izaziva sudare.

Osnovna snaga srpskog građanskog fronta u Jugoslaviji — radikali — rastočili su se posle smrti Nikole Pašića, mada je već i za njegova života kralj Aleksandar lomio Pašićeva uporišta u stranci. Najveći deo radikala se osipao od stranačke matice opredeljivanjem za šestojanuarski režim i državne stranke kakve su bile Jugoslovenska nacionalna stranka i Jugoslovenska radikalna zajednica. Radikali su s kraljem činili jezgro srpskog građanskog fronta konzervativne političke orijentacije. U trvenju oko vlasti, kralj Aleksandar je nadjačao Nikolu Pašića još za njegova života, dovršavajući posle njegove smrti stavljanje radikala pod svoj potpuni uticaj. Mada su i radikali i kruna stajali iza jednog te istog koncepta centralističkog uređenja Jugoslavije, između njih su ipak postojale razlike, utoliko što je Aleksandar bio kralj „svih Jugoslovena“, pa samim tim prinuđen da manje od radikala naglašava velikosrpski karakter postojeće države. Snage građanskog liberalizma u Srbiji su se sa stvaranjem Kraljevine SHS prelile u Demokratsku stranku, Savez zemljoradnika, Jugoslovensku republikansku stranku i levičarske stranke i organizacije. Neke od ovih stranaka — ili istaknuti pojedinci u njima — nastojale su da se oslobode poimanja uskih nacionalno-kulturnih koncepcija, povezujući se s ostalim narodima i proširujući svoje vidike, trudeći se da pronađu „kopče“ koje su mogle vezivati u ekonomskom, političkom i kulturnom smislu. Univerzitet u Beogradu je delovao u pravcu povezivanja, ali su nadjačavale snage uskog regionalizma, „svoje istorije“ i prošlosti, svojeg privrednog atara i kulturnog kruga. S krizama i sukobljavanjima istanjivala se snaga liberalne političke filozofije, a njeni pobornici tražili su rešenja pod kraljevim skutom; slamani od stranačkih oligarhija, padali su pod uticaj ekstremnih pokreta i nacionalizama. Sve je manje duhova obuzimala inspiracija da se pronađu demokratska rešenja, obezbedi vladavina parlamentarizma, osiguraju slobode i spase ustavnost, nasuprot prizivanju apsolutističke vlasti i prinudnih metoda. Ovome je pogodovao i slom liberalne privredne politike, naročito usled katastrofalnih posledica svetske ekonomske krize. Na nestajanje liberalnog fronta u Kraljevini uticale su pojava fašizma u Italiji i pobjeda nacizma u Nemačkoj 1933. godine, s diktatorskim

režimima u balkanskim i istočnoevropskim državama. Deo liberalno i demokratski orijentisane omladine nalazio je novu političku inspiraciju u- komunističkom pokretu, naročito u njegovoj narodnofrontovskoj fazi. Nadvlađivanje konzervativnih snaga u spoljnjem pogledu lako je zapaziti u uspostavljanju diktature, jačanju birokratije i vojnih krugova, u porastu uticaja najreakcionarnijih političara u vrhu vlasti i šovinističke inteligencije jugoslovenskog ili nacionalnog smera. S kraljevom vlašću i svemoćnim intervencijama suverena u svim sferama javnog života, opadala je građanska demokratija i smanjivale su se političke slobode. Prisustvo seljaštva, iako najjačeg i najmnogobrojnijeg sloja u zemlji, nije se osećalo u politici Kraljevine Jugoslavije, sem nominalno, preko navodno seljačkih stranaka čija su vodstva seljaštvo koristila kao glasačku vojsku. Savez zemljoradnika nije bitnije uticao na politiku i fizionomiju seljaštva u Srbiji, nalazeći se daleko od stvarnih seljačkih problema, budući više gradska stranka, a pri tome još i pocepan na desnicu, centar i levicu, na centraliste i federaliste, Srbe i Jugoslovene. Slovenačko seljaštvo sledilo je Slovensku ljudsku stranku, a hrvatsko se utapalo u hrvatski nacionalni pokret, čineći njegovu najizrazitiju sastavnicu. Posle kraljeve pogibije nestalo je i ono malo dotadašnje kohezije na jugoslovenskoj centralističkoj osnovi. Dok je diktatura obeležila slom građanske demokratije, dotle je ekonomska kriza označila poraz ekonomske politike. Među istoričarima nesporno je da je šestojanuarska diktatura bila neuspešna i da je s njom započela kriza jugoslovenske države. Isto tako, da su prečanski ideolozi bili njeni tvorci daleko pre nego srbijanski političari. Sve dotle dok je srpsko građanstvo bilo političko jezgro nove države, pitanje Srba nije se postavljalo, niti se njihovo nacionalno pitanje otvaralo: politička prevlast branjena je putem organizovanog državnog aparata vlasti. Nasilje i nesposobnost vladajućeg sloja prebacivani su na pleća srpskog naroda koji od privilegovanog položaja svoje buržoazije nije video nikakve koristi, eksploatisan kao i ostali narodi Jugoslavije. Preuređenje države je koštalo prednosti srpsku buržoaziju koja mu se suprotstavljala dokle god je to mogla. Kad je trebalo odlučivati o položaju Srbije, njena buržoazija nije imala jasno definisano rešenje za mesto koje bi njoj pripalo u uslovima razgrađene Jugoslavije. A ultranacionalističke snage drugog fronta, sastavljene od frankovaca, ustaša i klerofašista uopšte, bez dvou-

mijenja su odbacivale svako kompromisno rešenje koje je računalo s Hrvatskom u sastavu Jugoslavije. Država je za njih značila nasilnu tvorevinu pobjedničkih sila, simbol nasilja nad hrvatskim narodom, obeležje njegovog sužanjstva i tiraniju Beograda, koju je trebalo zbaciti *pošto-poto*. Te snage prizivale su u pomoć i prošlost. Srbi su za njih bili balkansko smeće, smrad i otpaci vekova, koje je trebalo uništiti u ime rađanja nacionalno čiste države. U svojoj „nacionalnoj revoluciji” separatisti su se mogli osloniti na fašističke sile.

Nerealnih kominiternističkih procena o Jugoslaviji kao državi, KPJ se oslobađala postepeno, mučno i kroz protivurečne procese. Još je na snazi bio stav KPJ izražen u proglasu IV (drezdenskog) kongresa o komunističkom zadatku rušenja „imperijalističke tvorevine — jugoslovenske države”. Komunisti su zaduženi da potpomažu akcije koje vode nezavisnosti Hrvatske, Slovenije, Crne Gore i Makedonije; bili su dužni i da potpomažu akcije Albanaca na Kosovu s njihovim „suplemenicima” u Albaniji, a na drugoj strani da se zalažu za samoopredeljenje i otepljenje Mađara i Nemaca u Vojvodini. Kraljevina SHS je optuživana da je kriva za pojavu opasnosti od rata s Bugarskom zato što je anektirala bugarske teritorije (Caribrod i Bosilegrad). Kraljevini se pripisivalo — van istorijskog konteksta nastajanja jugoslovenske države — i da je oduzimanjem i anektiranjem mađarskih teritorija u severnoj Vojvodini sama stvorila mađarsku iredentu. Na Drezdenskom kongresu Kominternu je predstavljao Palmiro Toljati — Erkoli. Iste godine jedan drugi Italijan, sasvim slučajno i s drugačije platforme — Musolini — doneo je odluku o napadu Italije na Kraljevinu SHS. Iako je KPJ tada bila mala partija, a mogućnosti njenog praktičnog delovanja u smislu rušenja postojeće države više nego beznačajne, defetistički stavovi Kominterne određeni shvatanjem proboja revolucije i oživotvoravanja proleterskog internacionalizma ostali su i te kako u sećanju. Takva shvatanja vladala su u komunističkoj ideologiji i politici. O tome govore i ideje istaknutih jugoslovenskih komunista Otokara Keršovanija i Augusta Cesarea. Za Keršovanija je akt od 1. decembra označavao pobjedu kontrarevolucije. On napada teoriju jugoslovenstva koju su priznavali samo „plaćenici ORJUNE”. Mada je jedno vreme ova teorija zahvatala veliki deo hrvatske inteligencije i čak proleterske stranke, ona se „brzo demaskirala kao oruđe velikosrpskih hegemonista”. „Velikosrpski fašizam” je

vršio najstrašnji pritisak na hrvatski narod. Beogradski režimi su najveći deo državnih sredstava crpili iz „prečanskih krajeva“, ali su i najveći deo navodno trošili u Srbiji. Keršovani je pisao da su ideju jugoslovenstva ispovedali samo šićardžije i špekulanti. Propaganda Kominterne nije mogla da ne ostavi traga u načinu mišljenja, u analizama i ocenama. Argumente je davala i sama stvarnost nasilne nacionalne negacije u ime maglovitog jugoslovenstva. Položaj KPJ u jeku borbe s reakcionarnim režimom nije dozvoljavao nikakve suptilnije i egzaktnije analize, tim pre što nije bila reč o analitičarima koji žele da utvrde istinu, već o borbenim publicistima, revolucionarima i žrtvama režima. Filozofiju panjugoslovenskog nacionalizma odbacivao je Cesaree. Za ovog komunističkog intelektualca oktobarska revolucija je za novu političku konfiguraciju i konsolidaciju sveta bila daleko važnija od same Jugoslavije.

Rešenja nisu bila jednostavna, tim pre što su jugoslovenski narodi vekovima živeli odvojeni i pripadali različitim kulturnim krugovima: mediteransko-latinskom, vizantijskom i islamskom. Ulema se smatrala više muslimansko-turskom nego južnoslovenskom. Nepoverenja i iskušenja između pravoslavaca i muslimana izbijala su kao rezultat vekovne borbe vođene između srpskog naroda i Osmanlija za opstanak i slobodu. Rimokatolička crkva je odbacivala jugoslovenstvo i slovenstvo. Pater Kerubin Šegvić će čak podržati teoriju o persijskom (iranskom) poreklu Hrvata. Odnos prema fašizmu je rimokatoličku crkvu još više približio protivnicima progressa. „Kristov namjesnik“ na zemlji, papa Pije XII, proglašavao je Franciska Franka za najboljeg sina crkve i u fašizmu video zaštitu od komunizma.

Jugoslovenski narodi nisu imali zajedničku političku filozofiju o načinu oblikovanja nove države, njenom uređenju i njenoj budućnosti. Nacionalne različitosti građanstva nove države i različita istorijska iskustva onemogućavala su zajednički pogled. Dok se država stvarala, moglo se operisati s fikcijom o „troimenom narodu“, jednom istom po krvi, po govornom i pisanom jeziku, po kontinuitetu i celini teritorija na kojima živi, po zajedničkim interesima svoga nacionalnog opstanka i svestranog razvitka svog materijalnog i moralnog života, kao što je stajalo u Krfskoj deklaraciji. Nasuprot centralističkoj koncepciji vladajućih snaga među Srbima, stajala je hrvatska ideja o hrvatskoj autonomiji u Jugoslaviji, „republici i monar-

hiji", ili čak i personalnoj uniji u skladu s hrvatskom tradicijom. Srpski i jugoslovenski unitaristi su optuživali federaliste za separatizam. Prečanski Srbi zalagali su se daleko više od radikala za centralistički princip uređenja, jer bi slabije prošli u federativnoj državi. Deo srpskog građanstva s monarhom računao je da je 1929. godine nastupio čas za jugoslovensku integraciju putem amalgamisanja nacionalno raznorodnih elemenata, što se pokazalo kao kobno za samu ideju Jugoslavije. Kralj je, istovremeno, želeo da pokaže unutrašnju čvrstinu države prema stranim silama koje su je ugrožavale, odgovarajući jugoslovenskom integracijom i unutrašnjim protivnicima Kraljevine. Nije trebalo dugo čekati da bi se utvrdilo kako je Aleksandrov projekt bio krajnje pogrešan. Iskršli problem nacionalnih sukoba tražio je sankcionisanje ravnopravnosti, a ponuđen je gubitak nacionalne samobitnosti Srba, Hrvata i Slovenaca, naroda formiranih već u XIX veku.

Višepartijski sistem pre 6. januara 1929. zamenjen je režimom bez stranaka. Od 1931/2. javljala se ideja jednopartijskog sistema u vidu JRSD, odnosno JNS, kojoj su se suprotstavili „bristolci", mladi integralci, Jugosloveni koji su hteli da se oslobode starog političkog ološa iz prešestojanuarskih stranaka, računajući da je došlo njihovo vreme. Neki emigrantski pisci greh za obnovu ovih starih stranaka bacaju na stare partijske ljude koji „nisu ni umeli ni mogli da shvate novo i da misle izvan kategorija svoga psihičko-mentalnoga sklopa, koji je bio partijski". Nova zamisao „nije mogla da nađe tlo u njihovoj svesti ni u njihovom intelektu". Nastavljali su da rade po „partijskom ključu". Nezavisno od ustaljenih mentaliteta u novom vremenu, formula jednopartijskog sistema se pojavljivala kao nužda režima koji je s obnovom narodnog predstavnštva morao da traži rešenje u konstituisanju svoje političke osnove. Stari političari su potiskivali nove, koji se nisu mirili s vođama kompromitovanim pod dva režima, prešestojanuarskim i šestojanuarskim.

Jugoslovenska radikalno-seljačka demokratija (JRSD) nije nosila naziv stranke u imenu kako bi mogla lakše signalizirati „pokret" koji računa na najširu podršku. Podržavana je od svih unitarističkih snaga čije su se pristalice smatrale „narodnom vojskom" za odbranu postojećeg poretka i jugoslovenske države. Prikazivala je šestojanuarski režim i svoj program kao jedini put napretka i budućnosti. Potresali su je unutrašnji sukobi, a

napadana je i od vanparlamentarne opozicije. Bila je meta kritike i zato što je imala u svom sastavu disidente prešestojanuarskih stranaka. Kao režimska stranka, umesto da okuplja i neutrališe protivnike, ona je još više razjarivala antišestojanuarska raspoloženja i odbijala svojim političkim monopolom

HSS nije pristajala da bude zastupljena kao stranka ni u jednom skupštinskom ili drugom telu, već je pretendovala na to da simbolizuje volju naroda i da se populistički poistovećuje s narodom. Na taj način, politička opozicija HSS je bila daleko jača od drugih stranaka, recimo srpskih, koje su bile brojne, ali su drobile narodnu snagu. Nijedna od srpskih stranaka nije mogla reći da zastupa narod u celini. HSS se stoga mogao iskazivati kao nacionalni pokret.

Dramatična pogibija u skupštini 1928. doprinosila je okupljanju naroda oko stranke. Obrazovanjem Hrvatskog radničkog saveza (HRS) Hrvatska seljačka stranka je pokušala da stvori svoje uporište i u radničkoj klasi. Na selu su radile organizacije „Gospodarske sloge“ koje su već dobile karakter razgranate mreže organizacija što pod vidom socijalno-ekonomske brige za seljaštvo učvršćuju vlast buržoazije nad hrvatskim selom. U borbi za nacionalno pitanje, HSS je uspela da postigne koncentraciju masa oko sebe — iz svih slojeva — stavljajući svima do znanja da se sva ostala pitanja zamrzavaju dok se ne reši nacionalno pitanje, kao pitanje svih pitanja, s tim da će se sve ostalo resiti čim se hrvatski narod oslobodi svoje neravnopravnosti u Jugoslaviji.

Vlada Milana Stojadinovića je obrazovana po volji kneza Pavia posle pada Jevtićeve vlade. Političku osnovu Stojadinovićeve vlasti obezbeđivali su knez namesnik i Jugoslovenska radikalna zajednica kao državna, režimska stranka, sastavljena od radikala koji su sledili Stojadinovića, od Slovenske ljudske stranke i Jugoslovenske muslimanske stranke. JRZ je istisnula iz političkog života Jugoslovensku nacionalnu stranku, inače u temelju oslabljenu posle smrti kralja Aleksandra. Kao i svaka druga stranka neukorenjena u narodu, stvorena voljom državnog vrha i privilegovana, JNS nije mogla da se održi kao uticajnija politička snaga kad su joj poverenje otkazali naslednici njenog tvorca. Jugoslovenska radikalna zajednica je smatrala sebe zakonitim naslednikom Radikalne stranke, a Milana Stojadinovića naslednikom Nikole Pašića. Stojadinović je iskoristio desetogodišnjicu smrti Nikole Pašića da bi istakao

legitimne osnove svoje vladavine. Vezujući se za radikale i Nikolu Pašića, JRZ je uspostavljala legitimnu osnovu svoje vladavine, a na drugoj strani neutralisala Glavni odbor radikala s Acom Stanojevićem i Milošem Trifunovićem, koji se nalazio u opoziciji. Predstavljajući se kao mlađi saradnik Nikole Pašića, Milan Stojadinović je gradio svoju harizmu. Sama struktura JRZ, način njenog postanka, heterogen ideološko-politički program zavisao od organizaciono-političkih sastavnica ove režimske formacije, i njen državni karakter, bitno su je razlikovali od radikala, uključujući prostor na kojem je JRZ delovala, budući jugoslovenska politička organizacija.

Iako je nastupala kao jedinstvena politička formacija, JRZ je faktički bila sastavljena od delova koji u njenom okviru nisu gubili svoju individualnost. Okupljajući, pored radikala, bosanskohercegovačke Muslimane i slovenačke klerikalce, s njihovim prvacima Korošecom i Spahom na čelu, ona je nastavila da brani državni i nacionalni unitarizam, suzbijajući posebno hrvatske nacionalne zahteve. Ni u jednom periodu međuratne istorije Kraljevine kurs ka zaokruživanju ili opkoljavanju Hrvata nije bio tako jasno izražen kao za vreme vlade Milana Stojadinovića.

Za vreme petomajskih parlamentarnih izbora u savskoj i primorskoj banovini politička aktivnost je proticala u znak odbrane „ugroženih nacija od nadnacionalnog Jugoslovenstva”. Zahtevi za vraćanje u život starih „plemenskih” simbola i za slobodan nacionalni autonomni život, izazivali su reakcije i otpor prema svakom jugoslovenskom simbolu. Zbog zabrane nacionalnih imena i institucija u Hrvatskoj i Sloveniji stvoreno je neraspoloženje prema nosiocima „omrznutog jugoslovenstva”. Knez Pavle se, suočen s Jevtićevim otporom, odlučio na „bankarsko-klerikalno-begovsku” političku kombinaciju Milana Stojadinovića, s ciljem da se smire „uzavrele političke strasti”.

Programska vladina Deklaracija je istakla da je JRZ za narodno i državno jedinstvo, za jedinstvo teritorije i jedinstveno državljanstvo. Odbacivani su metodi autoritarnog režima. Prosveta je dobijala u zadatak da gaji ideju „jugoslovenstva”, ali „jugoslovenstva” kao sinteze svih pozitivnih osobina i stvaralačkih snaga svih delova „jugoslovenskog naroda”. Vaspitna delatnost je trebalo da posluži uvođenju „realnog jugoslovenstva”. Narodni poslanici jugoslovenske orijentacije napali su

Stojadinovićevu vladu što je stvaranjem koalicije staropartijskih regionalnih konfesionalnih grupacija pod imenom JRŽ otvorila vrata „starom nesrećnom dobu, dobu međusobnih partijskih konflikata“. Pod udarom se naročito nalazio Korošec, kao član *ecclesiae militans* i antijugoslovenske orijentacije, koji je uspeo da obori jednu jugoslovensku vladu i da je zameni kombinacijom „jezuitskog šešira, crvenog fesića i radikala bez radikala i radikalskog programa“. Jugoslovenski nacionalisti su prigovarali Stojadinoviću što je „zatvorio Sloveniju, pomagao zaludnje Hrvatske“ i što se „uortačio sa muslimanskim klerikalizmom“.

Stojadinovićevim imenovanjem za predsednika vlade knez namesnik je stavio do znanja da mu je stalo da se postigne sporazum s Mačekom i hrvatskom opozicijom, ali su susreti Stojadinovića i Mačeka, koji se inače nisu međusobno cenili, otkrivali potpuno različite koncepcije o preuređenju države. Stojadinović je bio pristaša centralističko-unitarističke Jugoslavije pod dominacijom srpske buržoazije, a federativno uređenje bilo mu je strano, jer je gledao na srpsko-hrvatske odnose s klasično unitarističke pozicije: jedna država, jedan narod i jedan kralj. Njegovo „malo rešenje“, kao vid psihološkog smirivanja protivnika, koje je bilo oprobano radikalski metod, nudilo je HSS nekoliko ministarskih mesta, razlikujući se bitno od Mačkovog „velikog rešenja“, koje je polazilo od revizije oktroisanog ustava. Oslanjajući se na kneza, na deo srpske buržoazije, SLS i Jugoslovensku muslimansku organizaciju, Stojadinović je istrajao na svom stanovištu. Svoju politiku predstavljao je kao kurs koji vodi smirivanju srpsko-hrvatskih napetosti, iako su za njegove vladavine odnosi između suparničkih buržoazija dveju nacija dosegli najviši stepen zaoštrenosti. Unutrašnje zaokruživanje Hrvatske, pomoću SLS i JMO, on je u spoljnoj politici dopunjavao razvijanjem odnosa s Nemačkom i Italijom, nastojeći na jednoj strani da hrvatskom nacionalnom pokretu onemogući traženje intervencije tih država u unutrašnji život Jugoslavije, a na drugoj strani da parališe aktivnost ustaške emigracije.

Blokada hrvatskog pitanja, pomoću unutrašnjih snaga režima i razvijanja bliskih odnosa s Nemačkom i Italijom, uticala je, suprotno Stojadinovićevim očekivanjima, na naglo jačanje hrvatske opozicije, koja je dobila izrazite oblike i fizionomiju jedinstvenog hrvatskog nacionalnog pokreta. Istovremeno s

hrvatskom, narastala je i srbijanska opozicija Stojadinoviću, uslovljena njegovim diktatorskim ponašanjem i nastavljanjem upotrebe nedemokratskih metoda, kao i orijentacijom ka bližoj saradnji s Nemačkom i Italijom. Udruživanje hrvatske i srbijanske opozicije u Blok narodnog sporazuma 1937, izložilo je Stojadinovića udaru jedinstvenih opozicionih snaga. Unitaristička shvatanja nagrizala su i stanjivala osnovu njegove vladavine. Formalni sporazum između Seljačko-demokratske koalicije i srbijanske Udružene opozicije, zaključen u Farkašiću, kod Zagreba, 8. oktobra 1937, predviđao je da se od stranaka ukorenjenih u narodu obrazuje koncentraciona vlada, koja bi donošenjem privremenog osnovnog zakona ukinula ustav. Taj zakon trebalo je da sadrži nesporne principe opozicije: monarhistički oblik vladavine, suverenstvo dinastije Karađorđevića, parlamentarizam, garantovanje političkih i građanskih sloboda. Vlada bi propisala izborni zakon i raspisala izbore za ustavotvornu skupštinu, a nov ustav doneo bi se samo uz pristanak većine Slovenaca, većine Hrvata i većine Srba u toj skupštini, bez majorizacije. Stojadinović nije prihvatio nikakve pregovore s opozicijom o reviziji ustava dok, kako je govorio, maloletni kralj Petar II ne stupi na presto. Negativan odnos prema koncentraciji jugoslovenske opozicije imao je i knez namesnik. Stojadinović je i dalje vodio politiku čvrste ruke u vezi s hrvatskim pitanjem. Srpska buržoazija je u vreme Mačekovog pritiska za reviziju ustava bila u nepovoljnijem položaju od hrvatske, nastupajući podvojena i razdrobljena, nasuprot homogenom hrvatskom političkom frontu, podržavanom i od srpske opozicije.

Stojadinović je radio na povezivanju svih Srba u jednu političku celinu, tako da mu nije odgovarala „radikalna autonomizacija“, koju su sprovodili Spaho i Korošec, čime se podsticao hrvatski separatizam, a time i osamostaljivanje Hrvatske. Zato se Stojadinovićeva grupa sve više distancirala od ostalog dela JRZ, da bi nakon svrgavanja Stojadinovića nastao nagli prekid.

Politički rad vladajuće grupe u dravskoj banovini tekao je u pravcu obezbeđivanja prevlasti slovenačke JRZ, i njenog izdvajanja u grupu nezavisnu od beogradske JRZ. Omladinski zborovi su se održavali pod oznakom „prosvetni tabori“, „tabori slovenskih fantov i deklet“ bez oznake pripadnosti „Jerezi“. Telovežbena klerikalna organizacija slovenačkih „fan-

tov" pokrenuta je 1935. od strane vodstva JRZ u Sloveniji, predstavljajući novi organizacioni oblik fizičke kulture, koji je u ime klerikalaca SLS, vodio frontalnu borbu sa sokolstvom na ideološko-vaspitnom planu. Organizacija „fantova" oslanjala se na tradiciju bivših „orlova". Fantovski odseci dobijali su i materijalnu pomoć države, a mogli su postojati i kao dopuštene organizacije u školama zajedno sa sokolima i Jadranskom stražom. Nikola Žutić iznosi pretpostavku da je Korošec u fantovima video buduću slovenačku vojsku, koja bi se postepeno obrazovala pod okriljem fizičke kulture. „Zveza fantofskih odseka" imala je 1937. čak 25.000 pripadnika u preko 300 jedinica. Za njih je u Ljubljani 1938. izgrađen najljepši telovežbeni stadion u Kraljevini. Sjaj fantovskih stadiona i uniformi, ogromni troškovi za fantovske sletove, pobuđivali su sumnje sokola o poreklu ovih izvora. Sokoli dravske banovine izražavali su nezadovoljstvo Milanu Stojadinoviću što je dopuštao klerikalno organizovanje u fizičkoj kulturi, smatrajući da je ono i antiustavno, ali su fantovi reagovali isticanjem svoje „dinamičnosti", ljubavi prema kralju i knezu.

Stanje u Lici i severnoj Dalmaciji odlikovalo se srpskim ekskluzivizmom predstavnika JRZ (dr Niko Novaković, senator Petar Zec, trgovac Nikola Dukić) koji su sa četničkom organizacijom u Lici zahtevali okupljanje svih Srba oko jedinstvene političke platforme, ali je ova ideologija srpskog nacionalizma imala sporednu ulogu zbog malobrojnosti Srba, dok je frankovačka ideologija uhvatila dubok koren u Lici zahvaljujući delatnosti advokata Andrije Artukovića u Gospiću (1929—1932), koji je na ovom području organizovao niz političkih i nacionalno-kulturnih akcija (pokušaj obnavljanja HANAO i Hrvatskog sokola).

Političkom usijanju doprinosile su naročito aktivnosti hrvatske „Seljačke zaštite" koje su povodom raznih manifestacija (Mačekov rođendan) znale da se pretvore u „političko ubeđenje" prinudnim putem i antidržavnim parolama („Dole Jugoslavija, kralj, Srbija, krvavi Beograd"; „Živeo kralj Maček — predsednik Hrvatske Republike"; „Živela hrvatska vojska"; „Živela samostalna Hrvatska"). Hrvati svrstani u hrvatski nacionalni pokret žučno su reagovali na dotadašnju politiku nacionalne zabrane imena i nacionalnih stranaka i na politiku jugoslovenske nacionalne unifikacije. Jugoslovenskom sokolu prebacivalo se da nikada nije digao svoj glas za hr-

vatsku stvar, ali je zato neprekidno uzdizao dinastiju koja je predstavnik srpske hegemonije. Za vodstvo HSS-a Srbi su od stvaranja Kraljevine Jugoslavije u sva sportska, pevačka i druga kulturna društva uvodili misao centralizma i jedinstva, koje znači vladavinu Srba preko dinastije, vojske, žandarmerije, centralizma, jugoslovenstva.

Posle 1935. reč je o probuđenom političkom životu nakon diktature, koji odbacuje formulu unitarizma; zatim je reč o strankama koje su i pre 6. januara 1929. imale uticaj na datim područjima; o reakciji na prinudno jugoslovenstvo, početnim zahtevima za federalizacijom, otporima koji su prvi put glasno i jasno artikulisani od zagrebačkih punktacija. Suštinu tzv. srpske hegemonije nije činila politička nadmoć srpske buržoazije u bukvalnom značenju reči, već preko centralizovanog aparata državne vlasti, koji Stojadinović nije dovodio u pitanje. Štaviše, on je još više učvršćivan kao osnovno uporište vlasti Stojadinovićeve politike. O iznjeni položaja vojske kao jugoslovenske ustanove nije moglo biti ni govora, jer se ona nalazila pod direktnim uticajem srpskog generaliteta. Podela političkih sfera (Stojadinović, Korošec, Spaho) predstavljala je Stojadinovićevu stratešku kombinaciju da se hrvatska opozicija, kao najopasnija, natera na sporazum o učešću u vlasti putem proširenja vlade hrvatskim predstavnicima, a ne u smislu davanja autonomije Hrvatskoj. Stojadinović je bio protivnik takvog rešenja. „Srpska sfera“, koju je Stojadinović apsolutno kontrolisao, bila je daleko prostranija i uticajnija od one Korošeca i Spaha, koji su sa svojim strankama — SLS i JMO — predstavljali u osnovi nacionalno-političku periferiju Jugoslavije. Centralni spor je bio spor između dveju najjačih buržoazija: srpske i hrvatske. Poznato je da je Stojadinović smatrao da je pitanje regulisanja odnosa sa Hrvatima isključivo srpsko pitanje. Pisao je tim povodom svom „čoveku“ Vukotiću, na Cetinje, da smo „mi“ i „vi“, to jest Srbijanci i Crnogorci kičma ove zemlje, misleći na Jugoslaviju, ali da se Crnogorci nemaju šta mešati u srpsko-hrvatske odnose. Kao dosledan integralist, Stojadinović je i svoju politiku prema rimokatoličkoj crkvi, pa i spoljnu politiku prema Berlinu i Rimu podešavao tako da se onemogući bilo kakvo inostrano mešanje u prilog hrvatske opozicije. Zadržavajući glavne centralističke poluge vlasti u svojim rukama, s elastičnom formulom nove vladavinske kombinacije u saradnji sa slovenačkom i bosansko-muslimanskom buržoazi-

jom, Stojadinović je i državnom intervencijom u privredi nastojao da pojača političko-ekonomsku poziciju srpskog građanstva kao dominantne snage u Kraljevini. Smatrao je da posle kapitulacije Hrvata može sprovesti integralističku državnu koncepciju s prevagom srpskog građanstva, uz eventualne korekcije uređenja koje je ne bi mogle dovesti u pitanje, snažeći istovremeno ekonomsku moć srpske buržoazije.

Na poslednjim opštim izborima, održanim 11. decembra 1938, Milan Stojadinović je naišao na snažniji opozicioni front nego što je očekivao, tako da je vladina lista pobedila s neznatnom većinom od 279.259 glasova, uprkos neviđenim falsifikatima, pritiscima i progonima birača, koje su vršili državni organi. Hrvatska seljačka stranka nikada u svojoj istoriji nije dobila toliko glasova kao na ovim izborima, tom svojevršnom referendumu na kome se predstavila kao jedina politička snaga ovlašćena da pregovara o rešenju hrvatskog pitanja i preuređenju države. Izbori, mada sprovedeni pod uslovima nepovoljnim za opoziciju, označili su pobedu koncepcija protiv kojih se Stojadinović sve do tada uporno borio: demokratizacije zemlje i sporazuma između Hrvata i Srba. Faktička izborna pobjeda opozicije ukazivala je knezu namesniku na hitnost rešavanja hrvatskog pitanja kao pretpostavke za unutrašnje smirivanje pred ratnom opasnošću, smirivanje koje je požurivala i Velika Britanija.

Vodstvo HSS je nakon izbora odbilo da učestvuje u radu Narodne skupštine, jednako kao što je bilo bojkotovalo njen rad posle Jevtićevih petomajskih izbora. Odbacujući Stojadinovićev unitarizam i politiku pritiska, HSS se izjasnila za pravo naroda na samoopredeljenje. Stojadinović očigledno nije pokazivao spremnost za pregovore o preuređenju države na nacionalnim osnovama, pa je samim tim bio neprihvatljiv za HSS, čije je vodstvo, s Mačekom na čelu, osećalo da je nastupio čas za otvaranje pregovora i rešavanje hrvatskog pitanja u okvirima Jugoslavije, ukoliko se vlada poveri ličnosti sklonoj da uvaži hrvatske nacionalne zahteve. Maček nije gubio iz vida da se i u HSS, nasuprot njegovom vlastitom krilu, sve više ocrtavaju i snage desnice, koje su bile za izdvajanje Hrvatske iz sastava Jugoslavije. Uspeši fašističkih sila pojačavali su uticaj separatista i u HSS, vodeći njenom početnom rastakanju, gubljenju homogenosti. Sam Maček je, preko inž. Amadea Karnelutija i markiza Josipa Bombelesa — posle Minhena, krajem 1938, te

marta i maja 1939. — ispitivao stav Italije prema hrvatskom pitanju (u istoriografiji je sporno da li je Bombeles bio Mačkov agent). Grof Čano, tadašnji italijanski ministar spoljnih poslova, formulisao je taj stav ovako: izdvajanje Hrvatske, konstituisane u republiku, zaključenje saveza s Italijom, a kasnije i stvaranje personalne unije između dve zemlje. Odredba o personalnoj uniji navela je Mačeka da se povuče i prekine pregovore, koje deo istoričara uzima kao vid taktičkog pritiska HSS na vladajući vrh u Beogradu da se ubrza rešavanje hrvatskog pitanja i postigne što povoljniji ishod, ali ima i onih koji smatraju da je Maček time — za razliku od Stjepana Radića — ispoljio secesionističko ponašanje. Maček u svojim memoarima *In the Struggle for Freedom (U borbi za slobodu)* objavljenim posle rata, u emigraciji, drugačije tumači ove razgovore, ali ostaje činjenica da su zabeleženi u dnevniku grofa Čana. Nasuprot ovim vezama, Maček je ispitivao i mišljenje Velike Britanije preko Juraja Krnjevića, a januara 1939. uputio je i memorandum predsedniku SAD Franklinu D. Ruzveltu objašnjavajući mu hrvatsko pitanje kao deo podunavske i evropske politike i tražeći istovremeno od njega podršku.

Sestojanuarska diktatura ojačala je separatistički pokret i tendencije u Hrvatskoj, Makedoniji, Crnoj Gori i na Kosovu i Metohiji. Pavelić i Gustav Perčec su u Sofiji 1929. pozivali Bugare i Makedonce da s Hrvatima stupe u zajedničku i ilegalnu borbu za oslobođenje Hrvata i Makedonaca. S Ivanom Mihajlovom Pavelić se tada dogovorio o budućim akcijama s njegovom „komitadžijskom organizacijom“. Prvi ustaški centar ustanovljen je u Beču, odakle se razvijala antijugoslovenska propaganda, kovale političke zavere, obučavali diverzanti i tajno upućivali na terorističke zadatke. Ustaše su vrbovane iz redova prebeglica iz Jugoslavije i hrvatskih iseljenika u Belgiji, Francuskoj, Nemačkoj, Južnoj i Severnoj Americi. U planovima za razbijanje jugoslovenske države i stvaranje samostalne Hrvatske, Pavelić se oslonio na Italiju, gde je u drugoj polovini 1931. stvoren prvi ustaški logor. Pod Perčecovim vodstvom ustaše su na Janka-pusti, kod Nađ Kanjiže, blizu jugoslovensko-mađarske granice, organizovale teroristički logor. Na čelu ustaškog logora u Berlinu nalazio se „poglavnikov pobočnik“ Branimir Jelić. Terorističkim aktima i atentatima ustaše su skretale pažnju na svoje postojanje i pomagale revizionističkim državama da dramatizuju unutrašnju situaciju u Kraljevini.

Upad iz Zadra i velebitska diverzija na žandarmerijsku kasarnu u Brušanima septembra 1932. godine, za italijansku i mađarsku štampu je bila dokaz da u Jugoslaviji počinje „građanski rat“ i da Hrvati „u borbi protiv režimskog vrha u Beogradu prelaze s političke borbe na izrazito oružanu“. Dve godine kasnije, 9. oktobra 1934, ubijen je kralj Aleksandar u Marseju.

Ustav Hrvatske revolucionarne organizacije (UHRO) Pavelić je objavio 1932. godine. Ustaška emigracija, konstituisana u Hrvatsku revolucionarnu organizaciju, stavila je sebi u zadatak da svim sredstvima, pa i oružanim ustankom, oslobodi Hrvatsku tuđinskog jarma. Organizacija se sastojala od tabora, logora, stožera i Glavnog ustaškog stana (GUS-a), na čijem se čelu nalazio poglavnik Pavelić. Načela ustaškog pokreta, formulisana u 17 tačaka, „obnarodovao“ je poglavnik 1. juna 1933. godine u Glavnom ustaškom stanu. Ustaše su polazile od samostalne hrvatske države na celom njenom istorijskom i narodnom području, pod kojim se razumevala i Bosna i Hercegovina. Do svog oslobođenja hrvatski narod je, prema ustaškom programu, mogao doći samo revolucijom. Istupajući protiv Jugoslavije, ustaše su negirale čin ujedinjenja 1918, a na Drinu gledale kao na granicu dva sveta, istočnog i zapadnog. Poreklo Hrvata dovedeno je u vezu ne sa Slovenima, već s Gotima. Stojeći na stanovištu velikohrvatske koncepcije i separatizma, ustaše su smatrale da niko ko i po krvi nije član hrvatskog naroda nema pravo da odlučuje o hrvatskim stvarima. U tački 11. Načela je stajalo: „U hrvatskim državnim i narodnim poslovima u samostalnoj i nezavisnoj državi Hrvatskoj ne smije odlučivati nitko tko nije po korenima i po krvi član hrvatskog naroda. Isto tako ne smije o sudbini hrvatskog naroda i hrvatske države odlučivati nijedan strani narod ili država.“ Sem ove rasističke teze, fašizam je ustašama dao i uzor za tip vođe kao nosioca vlasti kome svi duguju poslušnost. Zastupajući nacionalni ekskluzivizam, oni nisu priznavali srpski i slovenački narod. Njihova aktivnost protiv Kraljevine Jugoslavije zasnivala se, pored terorizma, atentata, diverzija i pokušaja dizanja ustanka, još i na ultranacionalističkoj propagandi.

Stojadinovićeva čvrsta politika u vezi s hrvatskim pitanjem i fašistička ekspanzija — uz sve drskije držanje Hitlera i Musolinija u međunarodnim odnosima, te njihovo shvatanje Jugoslavije kao veštačke versajске tvorevine, mada prikrivano

nemačkom težnjom ka proširivanju ekonomske i političke saradnje s njom — išle su naruku snaženju desničarskih tendencija u političkom životu Hrvatske, posebno u HSS, što je pogoršavalo položaj rukovodstva stranke. Iako izrazito dominantna u njoj, Mačekova struja morala je u borbi za rešavanje hrvatskog pitanja da sve više vodi računa o narastanju desničarskog uticaja, tim pre što su se ustaše, po povratku iz emigracije, infiltrirale u politički život, kulturne ustanove, na Sveučilište, pa jedno vreme izdavale i svoj list, *Hrvatski narod*, koji je uređivao njihov glavni ideolog i propagandista Mile Budak.

Internacijom ustaša na Liparima, posle ubistva kralja Aleksandra, počelo je njihovo opadanje: tekli su unutrašnji obračuni, osipanja, zastoj u regrutovanju; umesto da uživaju italijansku pomoć kao do internacije, postali su zatvorenici dojučerašnjeg štićenika, a Pavelić je zatvoren u Torinu i odvojen od ustaškog jezgra. Pokret se nalazio pred rasulom. U proleće 1936, kada je Pavelić oslobođen, što se podudaralo sa završetkom procesa atentatorima na kralja Aleksandra, Italija se našla zauzeta ratom u Abisiniji, a njenu politiku u Podunavlju sve više je ugrožavala nacistička Nemačka. Otuda i italijanski interes da smiri odnose sa svojim istočnim susedom. Pavelić je s Lipara udaljio sve protivnike Mila Budaka. Odstranio je i grupu Ukrajinaca koji su pripadali ustaškom jezgru na osnovu Pavelićevog sporazuma s Ukrajinskim nacionalnim pokretom. Približavanje Italije i Jugoslavije onemogućavalo je rad ustaša. Martovskim paktom 1937. između Čana i Stojadinovića predviđena je obaveza Italije da spreči aktivnost ustaša protiv Jugoslavije. Mesec dana kasnije ustaški pokret je zvanično raspušten, a deo ustaša prebačen u italijanske kolonije, udaljen od jugoslovensko-italijanske granice ili vraćen u Jugoslaviju. Od 535 ustaša, koliko ih je bilo u Italiji sredinom 1937, 272 pripadnika ovog pokreta su se vratila u Jugoslaviju, uključujući i Mila Budaka. Stojadinović je prihvatio vraćanje dela ustaša, uveren da će ih moći držati pod svojom kontrolom, ali su oni uspeli da se infiltriraju u razne organizacije i ustanove ostvarujući u njima čak znatan uticaj. Sve do zabrane, marta 1940, izdavali su list *Hrvatski narod*. No i posle ove zabrane nisu prestajali sa izlaženjem lokalni listovi ustaško-frankovačke orijentacije, poput *Hrvatskog lista* u Osijeku, *Posavske Hrvatske* u Slavonskom Brodu, *Vihora* u Slavonskoj Požegi, *Hrvatskog branika* u Vinkovcima i drugih. Ustaško-

-frankovački elementi su se infiltrirali u organizacije seljačke i građanske zaštite, u centralno akademsko društvo „August Senoa“, u društvo „Eugen Kvaternik“, zadrugu „Ante Starčević“, u društva Katoličke akcije „Domagoj“ i „Križarsko bratstvo i sestrinstvo“ i u društvo „Uzdanica“ u čijem je okviru 1940. osnovan i Ustaški sveučilišni stožer. Organizacije „Hrvatskog junaka“ postavljene na uskom nacionalnom osnovu postale su okvir rada frankovačke inteligencije. Službeni list „Hrvatskog junaka“ — *Vihor* pisao je sa simpatijama o organizovanosti i borbenosti omladine Italije, Nemačke, Slovačke i Japana, Bugarske, režima u Višiju i drugih zemalja u kojima se omladina oranzovala na novim principima. Posle ukidanja „Orla“ i stvaranja Sokola Kraljevine Jugoslavije kao jedine dozvoljene i privilegovane organizacije, Katolička akcija je postala centar okupljanja katoličke omladine koja se nije slagala s nacionalnim statusom Hrvata u Kraljevini. Veliki deo omladine iz Katoličke akcije prešao je 1939. godine, nakon osnivanja „Hrvatskog junaka“ u ovu organizaciju. Nakon Zabrane „Orla“ i Hrvatskog sokola osnivaju se 1930. „križarska bratstva“. „Veliko križarsko bratstvo“ je podelilo križarsku organizaciju u tri zajednice: radničku, seljačku i đачku. Stoga kontinuitet vaspitanja na versko-nacionalnim osnovama nije prekidan. Iz istraživanja Zdenke Lakić proizilazi da je organizaciju „Hrvatski junak“ najverovatnije formirao dr Ivo Protulipac, predsednik Velikog križarskog bratstva. „Hrvatski junak“ je bio plod zajedničkog delovanja dela vodstva HSS-a, bivših aktivnih članova Hrvatskog sokola i vođa Katoličke akcije. Po svome karakteru „Hrvatski junak“ je bio omladinsko društvo („poletnici“, 7—12 godina; „naraštaj“, 12—16; redovno članstvo 16—35). Za one starije od 35 godina postojala je posebna organizaciona jedinica, „Junačka zaštita“, čiji su članovi ulazili u upravni odbor „Hrvatskog junaka“, držali predavanja, vojničke seminare, itd., tako da su organizaciju u celini kontrolisali odrasli. Školske organizacije („đачki stjegovi“) glavni su oblik organizovanja. U elitnu organizaciju „Hrvatskog junaka“ ulazili su samo mladi Hrvati i to oni „nacionalno zdravi i čiste nacionalne prošlosti“. Nakon 1939. sve više se osećala politička orijentacija ne samo ka „prostorno cjelovitoj“ već i ka „nacionalno čistoj i prema drugim nacijama borbeno suprotstavljenoj Hrvatskoj“. Organizacija je sprovedena po načelu subordinacije i „željezne discipline“; veličala se uloga vođe i sprovodila

militarizacija (način pozdravljanja, oslovljavanje starijih, uniformisanje, javne parade, simboli). Uzor se nalazio u Nemačkoj. Ova organizacija je aktivno doprinosila širenju frankovačko-ustaških ideja do aprilskog rata, a posle vojnog sloma Jugoslavije „Ustaška mladež“ je mogla započeti redovan rad „u ustaškim postrojbama“, zahvaljujući postojanju „dovoljnog broja već izobraženih i na posao upućenih dužnostnika“ u gradovima i većim mestima.

Zanet svojim privremenim uspesima, Stojadinović nije ni primećivao koliko mu je režim iz temelja uzdrman i lični politički uticaj oslabljen borbom oko konkordata. Mada ne ovaj potpisan u Rimu 1935 njegova ratifikacija se odlagala jer je Stojadinović želeo da prethodno postigne sporazum sa Srpskom pravoslavnom crkvom. Zbog internacionalnog karaktera katoličke crkve i bojazni da bi izglasavanjem konkordata Vatikan i Italija ugrozile suverenitet države, vlade Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije su niz godina (1922–1937) odugovlačile s ratifikacijom konkordata. Vlada M. Stojadinovića je pokazala volju da posao dovrši, a knez Pavle je podržavao Stojadinovića u tome pitanju. Katolička crkva nije bila zadovoljna svojom vaspitnom ulogom u društvu. Ona je *de facto* bila ravnopravna, ali je nastojala da i *de jure* ojača pozicije katoličke crkve. Deo pravoslavnog sveštenstva, naklonjen vladi M. Stojadinovića, solidarisao se takođe s potrebom ratifikacije konkordata.

Stojadinović je računao da se preko konkordata približi Vatikanu i Italiji, a na drugoj strani da poboljša odnose s rimokatoličkim episkopatom u zemlji i s katoličkim vernicima u Hrvatskoj, do čega mu je bilo osobito stalo kako bi zaobišao HSS. Suprotno svojim očekivanjima da konkordat prođe u Narodnoj skupštini kao „pismo na pošti“, Stojadinović se našao uklješten između Vatikana i Srpske pravoslavne crkve, koju je podržavala srpska opozicija, pokušavajući da sruši njegovu vladu. Rezolucije donošene na zasedanjima eparhijskih saveta su napadale Predlog konkordata zaključen između Kraljevine Jugoslavije i Vatikana i parafiran 25. jula 1935. godine, zato što je njime povređeno ustavno načelo verske ravnopravnosti i tolerancije. Ustajalo se protiv privilegija koje su konkordat davane rimokatoličkoj crkvi, njenom sveštenstvu i vernicima u pogledu misije, zaštite sveštenstva, slobode katoličke akcije, verskih redova i kongregacija, crkvene imovine, bračnog prava, verske nastave u školama, vojne obaveze — privilegije kakve

Srpska pravoslavna crkva nije uživala. Konkordat je unosio veliko uznemirenje zbog stavljanja rimokatoličke crkve u povlašćen položaj, dovođenja Srpske pravoslavne crkve u podređen položaj i ugrožavanja suvereniteta države. Odlučno se zahtevalo da se ovaj konkordat, „kojim se remeti verski mir i verska ravnopravnost, ruši suverenitet Države“, zbog svojih protivustavnih odredaba odbaci. U brošuri pod naslovom „Primedbe na Konkordat“, koju Stojadinović pripisuje vladici Platonu, povodom Čl. 1. Konkordata, ustajalo se protiv proglašavanja Jugoslavije za „*terra infidelium*“ kao da se „radi o Africi, gde katolička crkva treba da pokršćava poludivlje crnce . . .“. Borba protiv konkordata dosegla je kulminaciju jula 1937, stvarajući utisak da se zemlja nalazi na ivici građanskog i verskog rata. Povorke pravoslavnih sveštenika, praćene masama vernika, građanske opozicije i uznemirenih građana, napadala je žandarmerija. Stojadinović je na ovu borbu protiv konkordata naknadno gledao kao na sukob dveju vera, Rima i Vizantije, dva sveta, Istoka i Zapada, kao na izraz verskog fanatizma iza koga su se pomaljale „političke grupe“ koje su njega lično htele da svrgnu po svaku cenu. Sveti sinod Srpske pravoslavne crkve zapretio je ekskomunikacijom poslanicima koji budu glasali za konkordat. Vest da je patrijarh Varnava otrovan, koja je u to vreme počela da se širi, još više je uznemirila duhove. Nezadovoljna povlašćivanjem rimokatoličke crkve, Srpska pravoslavna crkva je u konkordatu videla opasnost za svoj položaj, a njen episkopat smatrao pravoslavlje ugroženim ukoliko se taj sporazum prihvati. Dok su hrvatski vernici borbu protiv konkordata doživljavali kao „srpsko-pravoslavni šovinizam“, dotle su pravoslavni u pritisku za njegovo usvajanje videli najezdu „militantnog katolicizma“ i „vatikansku ekspanziju“. Stojadinović se nije usuđivao da uzmakne, znajući da će gubitkom bitke za konkordat izazvati ogorčenje Vatikana i rimokatoličke crkve; ali, nailazeći na neočekivan otpor protivnika konkordata, ipak se nije usuđivao ni da ga iznese pred Senat. Otpor konkordatu bio je, neočekivano za Stojadinovića, toliko jak da je ovaj morao popuštati. Za unošenje „više svetlosti“ u pojedine članove Konkordata bila je raspoložena i druga strana, o čemu svedoči i predstavka Hermenegilda Pelegrinetija, apostolskog nuncija, Milanu Stojadinoviću od 27. aprila 1937. godine.

Rimska kurija i rimokatolički episkopat primili su otpor konkordatu kao težak udarac, a povlačenje tog dokumenta nije

moglo da ne izazove pogoršanje odnosa između Vatikana i Jugoslavije. Politički radikalizam križara, članova versko-prosvetne organizacije „za odgoj i upoznavanje pune katoličke istine” unosio je u odnose između države i rimokatoličke crkve ionako preosetljive posle 1937. — novo uznemirenje i nepoverenje. Organizacije križara su se, naročito u verski mešovitim krajevima, pretvarale u ustaške tribine, s kojih su se raspljivale verska isključivost i plemenski separatizam. Odnose je trovala i katolička štampa, koju je pomagala i podsticala visoka rimokatolička hijerarhija. Po Alojziju Stepincu — postavljenom 1934. za koadjutora nadbiskupu Antunu Baueru na osnovu saglasnosti kralja Aleksandra, koja je bila data s obzirom da je taj jezuitski đak, posle zarobljavanja na austrijsko-italijanskom, učestvovao i u borbama na Solunskom frontu — Jugoslavija je predstavljala „zemlju misije”, odakle se katoličanstvo trebalo širiti prema unutrašnjosti Balkanskog poluostrva i dalje na istok. Pored toga što je uživao naklonost kralja Aleksandra, kao đak jezuita Stepinac je rano stekao i poverenje nadbiskupa zagrebačkog dr Bauera, koji ga je naimenovao za svog naslednika. Samostani i katoličke škole u predelima mešanja vera postajali su najjača ustaška uporišta. Franjevačke gimnazije u Sinju, Širokom Brijegu, Travniku i Visokom, bogoslovska učilišta u Makarskoj, Mostaru i Splitu, i Teološki fakultet u Zagrebu bili su u Kraljevini Jugoslaviji pretvoreni, po ustaškoj oceni, „u žarišta nacionalne svijesti”.

Među Muslimanima su postojale dve političke struje: jedna je bila „srbofilska”, s ministrom saobraćaja Mehmedom Spahom i Uzeirom Hadžiosmanovićem na čelu, koja je činila većinu i bezuslovno želela saradnju sa Srbima, a druga „hrvatofilska”; ovu drugu struju su vodili senator Halil Hrasnica i braća Behmen, ministar Šefkija i Mehmed, urednik partijskog glasila JRZ u Sarajevu. Dok je grupa sa Spahom poslovala sa Srbima u JRZ, dotle je druga, sa braćom Behmen obezbeđivala veze sa HSS preko Juraja Šuteja. Obe struje su se zalagale za što povoljnije rešavanje verskog položaja Muslimana.

Islamska verska zajednica nije se politički eksponirala, zadržavajući svoju aktivnost na verskim pitanjima. Poglavarci islamske verske zajednice glorifikovali su vladu M. Stojadinovića. Izmenom Zakona o Islamskoj verskoj zajednici od 28. februara 1936, Zajednica je dobila potpunu autonomiju. Sedište Zajednice preseljeno je iz Beograda u Sarajevo. Sada, pak,

Islamska verska zajednica pokazuje klerikalne pretenzije. Vodstvo JMO u sprezi sa reis-ul-ulemom uspelo je da islamsku veru poveže s muslimanskim nacionalno-političkim stremljenjima. Na zasedanjima Vakufsko-mearifskog sabora za versko-prosvetnu autonomiju Muslimana najviše se zalagao Spaho. U Sarajevu je 1938. otvorena Viša šerijatska škola u rangu fakulteta, koja je predstavljala najviši islamski versko-pravni zavod u Kraljevini Jugoslaviji i jedinu prosvetnu instituciju za više šerijatsko obrazovanje na Balkanu. Starešine Islamske zajednice su zahtevale da se učenici islamske veroispovesti narodnih, građanskih, srednjih i srednjih stručnih škola razreše dužnosti u školskim proslavama opštejugoslovenskog karaktera (u čast svetog Save, Ćirila i Metodija, Štrosmajera), ma gde i u bilo kojoj se formi vršile, ali je Ministarstvo prosvete odbacilo ovaj zahtev smatrajući da je kod ovih praznika uklonjeno sve što nosi obeležje verskog obreda, te da ove proslave imaju karakter državno-školskih praznika.

Januara 1935. je spajanjem nacionalističkih grupa „Jugoslovenska akcija“, „Boj“ (Savez slovenačkih ratnika) i Zbor (Zadružna borbena organizacija rada) obrazovan „Jugoslovenski narodni pokret Zbor“, pod vodstvom Dimitrija Ljotića, advokata iz Smedereva, dvorskog čoveka i prijatelja kralja Aleksandra, ministra pravde, do ostavke, u Živkovićevoj šestojanuarskoj vladi. Novi pokret stvoren je ubrzo posle ubistva kralja Aleksandra, kao antikomunistička organizacija pod snažnim ideološkim uticajem nacionalsocijalizma i fašizma, pravoslavne mistike i panslovenstva. Iako mala, organizacija je bila fanatično borbena, a aktivna uglavnom u Srbiji i Sloveniji. Ljotić i njegovi sledbenici zalagali su se za približavanje Jugoslavije Nemačkoj, nalazeći u fašizmu i njegovom totalitarnom sistemu uzor za svoju koncepciju političkog sistema, koju su prožimali nacionalnim i verskim sadržajima domaćeg tla, pravoslavljem i srpstvom. Jaka centralizovana država, prema ideološkoj platformi „Zbora“, nije mogla da počiva na temeljima građanskog liberalizma i demokratije. Umesto stranačkog pluralizma, „Zbor“ je nudio organizaciju staleške države, s parlamentom sastavljenim od predstavnika staleža, zavisno od njihove brojnosti. Zemljoradnici bi, kao najbrojniji, morali davati i najviše predstavnika u buduću stalešku skupštinu. Staleži bi isključili stranke, zaštitili „malog čoveka“, osigurali „red i zakonitost“, dovodeći do države bez stranaka, ili

„organske države“, odnosno „organske monarhije“. Staleškoj strukturi države odgovarala je planska privreda. Fašistička određenja ogledala su se kako u državnoj organizaciji, koja je kopirala korporativnu ideju, tako i u centralizovanom političkom sistemu, antikomunizmu i antiliberalizmu. Na zalasku šestojanuarskog režima Ljotić je svojim integralnim jugoslovenstvom i antiliberalnim stavom izražavao shvatanja najreakcionarnijih režimskih struja. Napadima na „komunistički otrov“ i „bezbožnike“, kao i apelima za spasavanje „posrnulog morala“ i povratak hrišćanstva, on je u završnoj fazi života Kraljevine, pod namesničkim režimom, istupao kao eksponent najtvrdokornijih i najagresivnijih krugova srpske i, uopšte, jugoslovenske buržoazije, orijentisanih ka centralizmu i propagiranju fašizma kao spasonosnog leka za obolelo društvo.

Kao protivnik stranačkog sistema, Ljotić je ovome pretpostavljao organizacije profesionalne, ekonomske, kulturne i karitativne prirode, zalažući se za čist staleški sistem. Po njemu su partijski režimi „upravo jeli državu“. Napadao je demokratiju u Kraljevini Jugoslaviji kao defektnu, jer su partijski vrhovi nametali poslanike, a ovi bili birani snagom partijske discipline i odgovarali pred partijom a ne pred narodom. U *Načelima* JNP „Zbor“ stajalo je da će narod učestvovati u zakonodavstvu i vršiti nadzor nad državnom upravom putem predstavništva koje mora biti izraz staleškog uređenja i političkog shvatanja. Ljotić je smatrao da ljudi najbolje mogu izražavati svoja shvatanja — politička, nacionalna, društvena i lična — preko staleža. Prihvatajući staleški parlament, odbacivao je značaj klase, koja za njega nije bila organski već mehanički pojam, čime je i solidarnost članova klase tretirana kao nestvarna. Za razliku od fašističkih shvatanja, Ljotić nije deifikovao rasu i državu, smatrajući da nad njima postoje daleko veće vrednosti, što je bio izraz njegovih hrišćanskih pogleda. Rasizam nije odgovarao hrišćanskom učenju. Ljotić je bio religiozan čovek i „integralni hrišćanin“, jugoslovenski nacionalist. U *Načelima* „Zbora“, u vezi s tim stoji: „Srbi, Hrvati i Slovenci čine jugoslovensku narodnu, društvenu i duhovnu zajednicu koju vezuje krvno srodstvo i osećanje iste sudbine. Jugoslovenskom narodu kao celini podređeni su svi posebni interesi.“ „... . Jugoslovenska narodna zajednica mora imati u društvenom pogledu svoj osobeni sklop, koji odgovara njenom duhu i njenim potrebama...“ Kraljevina Jugoslavija je za Ljotića bila

„istorijsko-politička neminovnost" koja je omogućavala opstanak i slobodno „razviće jugoslovenskog naroda". Mada s deklarirao da nije „antisemit", 1935. godine je (u *Dijalogu Jevrejinom*), nalazeći da su „Jevreji jedno raso-biološko-sociološko i religiozno čudo", praktično ispoljio antisemitizan posebnog tipa. Dovoljno je samo navesti šta je sve Ljotić pripisivao Jevrejima pa proceniti vrednost njegovog deklarativnog stava. Oni su, po njemu, ugrožavali „nacionalnu supstancu"; okrivljavao ih je da učvršćuju komunističku vlast u Rusiji, da sprovode duhovno-kulturno porobljavanje, razaraju morali da su nosioci korupcije i pomagači komunističke i prokomunističke propagande u zemlji. Ljotić je bio pod opsesijom međunarodnog jevrejstva kao uzročnika svega zla na svetu. Dragoljub Jovanović je u njemu video fašistu, mutnog, protivurečnog i nerazumljivog. Njegovo antikomunističko, antimasonske i anti-jevrejske opredeljenje je van sumnje, a takođe i opčinjenost fašizmom i nacionalsocijalizmom. Nosio je u sebi kompleks firera, vođe, i odbacivao je sporedne uloge. Đoko Slijepčević i drugi pisci Ljotićevske orijentacije idealizuju Ljotića kao „razbudioca svesti" i protivnika „razularenih individualizama" i nalaze da je u pitanju „duh" koji se bori protiv poremećenosti ljudskih odnosa, otkrivač uzroka raspadanja i pobornik otrežnjavanja duhova.

Ovaj slabašni fašistoidni pokret u Srbiji i van nje nije pustio neke dublje korene, ali se odlikovao fanatičnošću. Pokret je bio kompaktan, ali je doživljavao osipanje i prelivanja na stranu drugih pokreta i stranaka. Tako su Radmilo Grdžić i Milan Badžak prišli JNS, a 1937. godine M. Stojadinoviću su prišli Danilo Vulović, Velibor Jonić, Milan Vapa, Danilo Gregorić i Đorđe Perić. Iz „Zbora", a naročito iz ove grupe prebeglica, mobilisale se narednih godina glavne snage nacionalne izdaje i fašizma u Srbiji. Danilo Gregorić je već u to vreme radio za nemačke političke, propagandne i obaveštajne centre, a Đorđe Perić je — dok se nalazio na čelu službene agencije „Avala" — nazivan „Gebelsom paulinske epohe".

Surevnjivost između Ljotića i Stojadinovića pretvorila se u neprijateljstvo, jer je u oba slučaja bila reč o samozvanim vođama, koji isključuju jedan drugog. Nisu mogle postojati dve paralelne organizacije za održavanje veze s Nemačkom. Ljotićev „Zbor" je uoči rata bio zabranjen, a vođa optužen da se finansira iz nemačkih izvora. Ljotić je koristio štampariju

generalštaba za štampanje svojih profašističkih spisa, uživajući naklonost armijskog generala Milana Nedića, ministra vojske i mornarice. Nedić je bio poražen slomom Francuske, te je od polovine 1940. smatrao da Jugoslavija nema šta da očekuje sem poraza. Obrvan defetizmom, nije napuštao antikomunizam, optužujući komuniste da podrivaju vojsku. Nedić je, s ostalim činiovima u Kraljevini, bio uveren da Velika Britanija ne može pomoći, a da bi rat sa silama osovine bio koban po Jugoslaviju. Obratio se u jesen 1940. knezu s predlogom da se napadne Grčka i osvoji Solun pre Italijana — koji su se na severu Egejskog mora mogli sresti s Bugarima i završiti strategijsko okruženje Jugoslavije — iako se time kršila proklamovana neutralnost, izneveravao saveznik, Grčka, i praktično prelazilo na stranu osovine. Time bi se — smatrao je general u svojim analizama natopljenim nevericom, defetizmom i duhom kapitulacije „produžio“ život i ograničili zahtevi „požudnih suseda“. Ako se i izgube neki delovi zemlje da bi se susedi zadovoljili, ne bismo izgubili toliko kao u unapred izgubljenom ratu s osovinom. Računajući do kraja na pobedu Nemačke, Nedić demokratskom svetu nije davao nikakve izgleda u ratu sa osovinom. Knez je uskoro posle Nedićevog memoranduma morao da se oslobodi svog ministra vojske i mornarice. Italijansko bombardovanje Bitolja 5. novembra 1940. bilo je opipljiva opomena da ne dođe do jugoslovenskog angažovanja prema jugu. Jugoslavija je za vreme grčko-italijanskog rata formalno bila neutralna, ali je ipak ovu politiku kršila u korist Grčke, snabdevajući napadnutu zemlju hranom i municijom. Na drugoj strani, knez je zabranio da italijanski kamioni s robom prelaze preko Dalmacije i Crne Gore za Albaniju.

Ljotićevska štampa (*Otadžbina*, *Buđenje*, *Novi list* i drugi) nametala se svojom misionarskom ulogom i širenjem „duha jugoslovenskog preporodilačkog renesansa“, nemajući milosti za ljude suprotnog mišljenja. „Borbeni nacionalisti“ imali su „s verom u boga“ da ruše sve što ne valja. Jevreji su bili univerzalni krivci, integralno jugoslovenstvo ideal, a „stvaralački nacionalizam“ put izlaska iz haosa. Propagirao se fašistički antisemitizam, antikomunizam i kult patrijarhalnih ustanova kao osnova na kojoj se ima izgraditi nacionalizam i staleška organizacija države i ostvariti vladavina elite. „Zboraši“ su priznavali Hitlera za „genijalnog apostola“, ali nisu apsolutizovali jaku državu i rasu. Ljotićevci su pretili suđenjem

posle sloma režima svima onima koji su se ogrešili o narodnu dušu; pozivali su na novu veru, vraćanje samosvojnim duhovnim izvorima (čojstvu, junaštvu, mučeništvu, patrijarhalnoj porodici, zadrugarstvu), upućivali na duhovnu revoluciju, na obezbeđenje rada, protiv cepanja naroda na partije, izjašnjavali se za jednakost Srba, Hrvata i Slovenaca i privlačenje Bugara u Jugoslaviju.

„Zbor” je zadržao revolucionarnu frazeologiju: pripadnici su nazivani „revolucionarima, udarnicima, lučonošama istine i pravde”; koristili su komandu „Borci napred”; na amblemu je zadržan štit i mač; iza njihove frazeologije stajao najljući antikomunizam, antijevrejstvo, antiparlamentarizam, antüiberalizam i antidemokratija. Po ugledu na fašističke pokrete, dnevnim parolama pokazivao se navodni interes za socijalno-ekonomsko pitanje „malog čoveka” i socijalnu pravdu i uopšte pravičnost; tražilo se ispitivanje porekla imovine, zahtevalo da se trgovačke i privredne knjige stave pod kontrolu svakog građanina, da se obezbedi sigurna starost za radnike, da država pronade pijace seljacima za njihove proizvode, da se državna imovina ne rasipa, da se oporezuje „pljačkaški kapital”, da aferaši i korupcionaši oseću kaznu.

Na čelu Jugoslovenske narodne stranke, čiji su pripadnici poznati kao „borbaši” (po organu stranke *Borba*), nalazio se bivši šef kabineta Petra Živkovića, Svetislav Hođera pilot po struci i začetnik okupljanja mladih intelektualaca oko šestojanuarske ideologije 1931. u okviru tzv. „Bristolske akcije” (nazvane tako po mestu okupljanja u beogradskom hotelu „Bristol”). „Bristolci” su sebe smatrali jedinim pravim predstavnicima narodne volje i jugoslovenstva, nasuprot prešestojanuarskim strankama i njihovim vodstvima. Nova stranka, osnovana 1933. godine, odlikovala se agresivnošću, napadima na vodstvo JNS zbog izneveravanja integralnog jugoslovenstva, a posebno na demokratske snage i levičare. Stranka je bila malobrojna, ali bučna i nasilnička. Oponašali su fašističke metode: Hođera je uzdizao u zvezde kao „vođa”; poluvojni odredi su osiguravali zborove i surovo se obračunavali s političkim protivnicima; „vođini” govori su prenošeni preko glasnogovornika, izazivajući zaglušujuću buku. „Borbaška” glasila (*Glas borbaša*, *Napred borbaši* i druga) imala su ekstremno kritički odnos prema vladajućim garniturama. Žigosali su „laž, podlost i nasilje”, uzdignute na visinu, sve

do vrhova režima u kojima je zavladao „prostaštvo i kretenizam, neznanje i špekulantstvo“. „Dajte nam prava i slobode, jer su nam dodijali lanci.“ Hođera nije napadao samo režim već i opoziciju, koja je težila da „razdeli i rascepka otadžbinu“. „Borbaši“ su se isticali visokim stepenom političke i socijalne demagogije, istupajući za političke slobode, pravičnu socijalnu politiku, za iskorenjivanje mita i korupcije, novi poreski sistem, besplatnu školsku nastavu, regulisanje dugova, za povišenje cena poljoprivrednih proizvoda, smanjivanje dažbina; izjašnjavali su se za jednakost manjina i za ženska prava („borbašice“). Hođerina stranka je privremeno uspela da zahvaljujući ovakvim parolama ostvari uticaj u nekim selima Banata i Bačke, Srema i Šumadije. Zaglušujućom političkom galamom pripadnici stranke stvarali su utisak da su ove oblasti „borbaške“ u celini, iako je reč bila samo o privremenim uspesima, posle kojih je dolazilo otrežnjavanje, uz razumevanje bića ove stranke, njenih integralističkih zabluda i malih moći. Na izborima 1938. Stojadinovića su pomagali „borbaši“ Svetislava Hođere, koga je on uveo i u svoju drugu, kratkotrajnu vladu. Hođera je rat proveo u zarobljeničkom logoru u Nemačkoj, iz kojeg se vratio 1945.

Izrazitu nacionalsocijalističku grupu u Hrvatskoj, formalno nevezanu za ustaše, predstavljala je Hrvatska nacionalsocijalistička stranka Stjepana Buća, konstituisana juna 1940, koja je kritikovala HSS, zalagala se za nezavisnu hrvatsku državu, propagirala prijateljstvo s Nemačkom i pozdravljala nemačku agresivnu politiku. Stranka je u stvari bila agentura nemačkog konzulata u Zagrebu.

Stojadinović je protiv sebe imao HSS, separatističke pokrete, sokolstvo, Srpsku pravoslavnu crkvu, JNS, generalštab, Srpsku građansku opoziciju. Sokolstvo je ostalo povezano sa JNS, pa 1938. i s političkim pokretom Dimitrija Ljotića koji je Stojadinovića tužio sudu zato što ugrožava dinastiju i jugoslovensku celovitost. Ljotić je pozivao sokole da anatemišu rad svoga „brata“ Milana Stojadinovića. Soko Kraljevine Jugoslavije je morao doći u sukob sa Stojadinovićevom spoljnom politikom koja je sve više napuštala frankofilsku politiku, Malu antantu i Balkanski sporazum i uspostavljala sve čvršće veze s fašističkim zemljama. Stojadinovićev spoljnopolitički dualizam obuhvatao je neprekinutu saradnju s Malom antantom i Balkanskim sporazumom, a na drugoj strani gradio oslonac na

fašističke zemlje. Sličan dualizam mogao se videti i u unutrašnjoj politici: predstavljao je sebe zatočnikom i braniteljem šestojanuarskog državnog poretka, a na drugoj strani sarađivao je sa Spahovom JMO i Korošćevom SLS.

Protiv Stojadinovića je istupala i JNS. Na čelo JNS došao je Petar Zivković, koji je i dalje zadržao važnu ulogu u unutrašnjem životu zemlje, oslonjen na namesnike Radenka Stankovića i Ivu Perovića, koji su, kao liberali i masoni, bili protivnici Korošćeve klerikalne politike a time i Stojadinovićeve vlade.

JNS je u proglasu od avgusta 1936. predložila koncept organizovanja države na proizvodnoj osnovi, kojim je ideologiju jugoslovenskog nacionalizma dopunjavala ekonomsko-socijalnim vizijama državnog preuređenja. JNS je zahtevala — mada ne na korporativnoj već na proizvodnoj osnovi — formiranje narodnih predstavništava uvođenjem privrednih veća u sreskim i banovinskim kao i u vrhovnim državnim nadležnostima. Predviđeno je da privredna veća imaju savetodavni karakter čija su rešenja tek odobrenjem državne vlasti mogla dobiti karakter obaveznosti. Stranka se deklarirala za „ekonomsku i socijalnu politiku države, vođenu u duhu nacionalne solidarnosti i socijalne pravde“, koja će stvarati „jedinstvo naroda kao socijalnog i privrednog organizma, obezbeđujući ekonomsku i socijalnu harmoniju do granica mogućnosti, radi opšteg privrednog napretka zemlje i socijalnog mira“. „Organizovane privredne grane i socijalne grupe po izabranim svojim predstavnicima sela i grada, treba uvesti u sreska i banovinska privredna veća, kao i u privredno veće za Kraljevinu Jugoslaviju.“

Bilans Stojadinovićeve vladavine nije u vreme izbora, decembra 1938, izgledao tako blistav kao što ga je on predstavljao, ističući međunarodne uspehe, smirene srpsko-hrvatske odnose, izvoz poljoprivrednih proizvoda u Nemačku po dobrim cenama, smanjivanje seljačkih dugova i demokratizaciju unutrašnjopolitičkih odnosa. Stojadinovićeve lista dobila je na izborima 1.643.783 glasa, a lista Udružene opozicije, s Mačekom na čelu, 1.364.524 glasa.

Oslanjanjem na Nemačku i Italiju Jugoslavija je sve više dolazila u zavisnost od tih velikih fašističkih sila, što je izazivalo nezadovoljstvo Velike Britanije. Nemački kapital je sve snažnije prodirao u Jugoslaviju. Nacionalno nezadovoljstvo Hrvata i drugih jugoslovenskih naroda koji su bili u neravno-

pravnom položaju, raslo je i činilo situaciju sve zategnutijom. Separatističke struje su, i pored pojačane represije, bivale sve glasnije. Stojadinović je naročito bezobzirno progonio komuniste, podižući — po ugledu na fašističke zemlje — koncentracijske logore. U redovima vlastite koalicije i kod kneza namesnika izazivao je sve veće nepoverenje zbog svojih diktatorskih sklonosti i ponašanja, kao i zbog težnji da postane jugoslovenski „duče“, čime bi se izmenili njegov položaj i odnosi s knezom, što prvi namesnik nije bio raspoložen da prihvati. Stojadinović je oslabio i savez sa SLS, u okviru JRZ, potisnuvši Korošeca (što mu ovaj nije zaboravio) i postavivši ga za predsednika Senata. Stojadinović je podsticao članove Zajednice da ga nazivaju „vođom“ i organizovao odrede „sivih košulja“ kao svoje lične formacije. Fašistički državnici smatrali su ga jedinim sposobnim političarem u Jugoslaviji, čovekom koji uživa kneževo poverenje i ima nesumnjiv autoritet. On je prikazivao sebe kao velikog finansijera. Bio je opčinjen nemačkom organizacijom privrede i društva, snagom i naoružanjem vojske, Hitlerom i njegovom govorničkom veštinom. Preko lista *Vreme*, s najmodernijom štamparijom na Balkanu, kojemu je na čelu stajao njegov brat, širio je svoja politička gledišta i ugled. Izražavao je prezir prema Mačeku, kao što se vidi iz njegovih memoara *Ni rat ni pakt*. Ostao je zapamćen kao učesnik u sumnjivim poslovima i finansijskim špekulacijama.

U naknadnom tumačenju događaja iz tog vremena Stojadinović je poricao svoju autoritarnu sklonost i profašističko raspoloženje. Po njemu su i Korošćevi „fantovi“ nosili čizme, a Mačekova „Gradska i seoska straža“ oružje, dok su njegove „sive košulje“ navodno služile samo za održavanje reda na zborovima.

Stojadinoviću je opozicija pripisivala fašističke tendencije, a težnje ka zavođenju fašizma u Jugoslaviji pominjali su i strani političari. Grof Čano je 10. decembra 1937. zabeležio u svom *Dnevniku*: „Stojadinović se vraća, da osnuje svoju stranku, temelj diktature. Pred njim su četiri godine do kraljeve punoletnosti. Ali on će i kasnije, zajedno sa Pavlom, vršiti nadzor. Svidala mu se musolinijevska formula snaga i suglasnost.“ Uticajni Musolinijev ministar je smatrao da se Stojadinoviću dopadala „misao diktature“. Može se pretpostavljati da je pred sobom imao kao idealno rešenje Musolinija, dučea, koji je nominalno zadržao monarhiju u kojoj je faktički on bio prva

ličnost. Stojadinović je u svojim naknadnim sećanjima odbacivao fašističku orijentaciju i lične ambicije. Isticao je da je fašistički totalitarni sistem nemoguće zvesti u etnički pluralističkoj zemlji, i da je zabranio izraz „voda“, da je u pitanju bio mali broj „zatvoreno-sivih“ a ne zelenih košulja, te da je Cvetković u JUGORAS-u forsirao „plave košulje“. Nasuprot vlastitoj praksi, navodio je kao poluvojničku, uniformisanu organizaciju Korošćevih „fantova“ i Mačekove paravojne organizacije Seljačku zaštitu i Građansku stražu. Činjenice upućuju da je Stojadinović imao ambicije da postane „vođa“ Jugoslavije, uz formalno zadržavanje monarhije, ostvarujući nadzor nad Petrom II kada ovaj postane punoletan, septembra 1941. godine. U spoljnoj politici je sve više skretao prema fašističko-totalitarnim silama, a takođe je bila poznata i njegova antikomunistička politika i praksa. Na drugoj strani, Stojadinovića su oduševljavala nemačka i italijanska rešenja u oblasti društvene organizacije, političke efikasnosti režima, dirigovane ekonomije i političke propagande. No, često se bujica „militantne“ antikomunističke propagande tumači kao fašizam. Jugoslovenska srednja klasa nije bila razvijena da bi mogla postati politička osnova fašizma, a selo je fašizam odbijalo. Stvaranje državnog i političkog totalitarnog organizma je bilo neostvarljivo u uslovima višenacionalne države. Stojadinović nije uspeo da stvori svoju partijsku vojsku, koja se nalazila tek u začetku kada je oboren s vlasti. Nemački i italijanski diplomati i političari videli su u njemu jedinog autoritativnog jugoslovenskog političara. Koliki je strah postojao od njegovog povratka svedoči i to što je za vreme rata bio zatočen na Mauricijusu, pod kontrolom Britanaca.

Stojadinović je doveo Jugoslaviju do prekida sa starim savezima u međunarodnim odnosima, oslanjajući se sve više na fašističke zemlje. Nastojao je da ekonomskim vezama približi privredu Nemačke i Jugoslavije kao komplementarne. U štampi pod kontrolom JRZ popularisani su nemački i italijanski uspesi. Građanska opozicija i komunisti su u Stojadinoviću gledali fašističkog političara. Krajem 1937. govori dr Jozefa Gebelsa na Nirnberškom kongresu štampani su u 5.000 primeraka i kao brošura rasturani po Jugoslaviji. U interesu održavanja dobrih odnosa s Berlinom, Stojadinović je tolerisao subverzivni rad Kulturbunda. Reakcionarni Korošec je, na drugoj strani, zaoštravao odnose s nemačkom manjinom u Sloveniji, rukovođen

nacionalnim interesima Slovenaca, pre svega. Vrata Jugoslavije su širom bila otvorena nemačkim turistima koji su dolazeći tobože na odmor, obavljali nacističku špijunažu i vršili diverzije, obavijajući kao pauk — uz organizovanu špijunsku mrežu u diplomatskim predstavništvima Trećeg Rajha, u Kulturbundu i privrednim organizacijama — centre moći i uticaja Kraljevine Jugoslavije, koristeći se pri tome svim snagama tzv. pete kolone.

Kada je došao na vlast, Stojadinović je uživao podršku princa kneza i Britanaca. O njemu se povoljno izražavao i Herman Gering. Važio je kao istaknuti finansijer, zaslužan za stabilizaciju dinara 1923, i kao ekspert za ekonomiju. Bio je jedan od najbogatijih ljudi u zemlji, uspešan poslovni čovek, predsednik Beogradske berze, profesor Univerziteta u Beogradu, stručnjak za finansije. Nalazio se u Pašićevoj vladi 1923. kao zapaženi ministar finansija a 1935. u vladi Bogoljuba Jevtića, takođe na čelu istog resora. Uspelom propagandom stvaran je utisak da se 1935. na čelu jugoslovenske vlade našao pravi čovek, „jedini pozvani naslednik Nikole Pašića“. Njegova politika u oblasti razvoja industrije, ali uz unapređivanje poljoprivrede kao glavnog strateškog pravca, donela mu je nadimak „industrijski kapetan“. Važio je za poznavaooca ekonomskog razvoja evropskih zemalja, jer je studirao u evropskim naučnim i političkim centrima (Minhenu, Berlinu, Parizu, Londonu; u SAD). Pre nego što je došao na vlast predstavljao je ekonomske interese engleskih firmi u Jugoslaviji (1927—1934). Kao „tašt skorojević“ nastojao je da se u svemu dokaže pred Evropom: u oblasti političkog organizovanja, fizičke kulture, nacionalne ekonomije. Okrećući se fašističkim silama, morao je potiskivati frankofilsku orijentaciju u spoljnoj politici i tradiciju Male antante.

Stojadinovića su zvali „vođom“, ali je isticao da ga je tako prvi nazvao Korošec. Dozvoljavao je da mu se skandira: „Vođa, vođa ...“ Stojadinovićeva politika u spoljnim odnosima nosila je oznaku dualnosti, „klizajući“ sve više prema fašističkim zemljama.

JRZ se najviše oslanjala na policiju u borbi protiv opozicije, naročito protiv komunista koji su im bili trn u oku. Korošec je 1938. predlagao deportaciju komunista i drugih anacionalnih elemenata na pusta jadranska ostrva, sledeći iskustvo nekih evropskih zemalja, a oslonjen na iskustvo Jevtićevih koncentra-

cionih logora iz 1934. Krajem 1939. vlada Cvetković-Maček je otvorila koncentracione logore u Bileći, Lepoglavi i Smederevskoj Palanci. Predlog Korošeca prihvatio je Stojadinović, kao i predstavnici vojske. Dušan Simović je otvaranje ovih logora tretirao kao tajnu koja se može obelodaniti deset godina kasnije, misleći na inicijalni dokument. Iz predloga se vidi da se na umu ima svetska situacija, iskustvo velikih zemalja i mogućnost izolacije zatvorenika na nenaseljenim, pustim jadranskim ostrvima.

JRZ se pojavljuje kao opštejugoslovenska stranka, a na drugoj strani kao politička snaga koja umesto klasne borbe uspostavlja društvenu saradnju između svih slojeva naroda. JRZ je u tom smislu proklamovala parolu „Ostvarenje saradnje rada i kapitala”. Na stvaranju Jugoslovenskog radničkog saveza (JUGORAS) radio je Dragiša Cvetković, ministar socijalne politike i narodnog zdravlja u Stojadinovićevoj vladi. Prvi kongres JUGORAS-a održan je u Beogradu, 25. aprila 1938, mada su prve organizacije režimskog sindikata stvarane već od 1937. Članovi JUGORAS-a su istovremeno bili i članovi JRZ, dok su rukovodstvo u podružnicama činili državni službenici. Iako su se izgrađivali na osnovu privilegija, dobijajući podršku JRZ i države, režimski sindikati nisu uspeli da se dokraja izgrade i snažnije osele u radničkoj klasi. Stojadinovićeva propaganda je neubedljivo tvrdila da je jugoslovenski radnik po prvi put prestao biti „moneta za potkusurivanje” i „instrument za eksploataciju” svojih poslodavaca.

Srpska radikalna stranka Milana Stojadinovića pridavala je veliki značaj propagandi i organizaciji omladine, koja je trebalo da postane partijska garda, „zaštita” da čini partijske borbene trupe. Smatralo se da je bez odreda redara-omladinaca nemoguće zamisliti modernu partiju. Za uzor su u Nemačkoj imali SA organizacije, a u Jugoslaviji slovenačke „fante” i „Zaštitu” HSS, kojima se pridavao atribut dveju jedinих ozbiljnih stranaka (Mačekove i Korošćeve) u Jugoslaviji. „Srpske stranke liče”, isticali su radikali, „na razbijenu vojsku. Omladinske organizacije ne smeju biti debatni klubovi, već odredi za održavanje reda, borbeni deo stranke, njena fizička snaga.” Sokolstvo, sa svojom jugoslovenskom ideologijom, Stojadinoviću nije više odgovaralo. Soko je bio tradicionalno antigermski opredeljen, a to se nije slagalo sa Stojadinovićevom spoljnom politikom. Odbacivao je Soko kao „birokratsku ustanovu”, „ukalu-

pljenu u stare dogme" i zastarelu organizaciju fizičke kulture, po Stojadinoviću, omladina je htela sportove koji imaju za cilj takmičenje. Umesto zabave i razonode, sport je morao da služi „rasnom jačanju naroda". Narod je bio fizički zapušten, „krzljav i sklon degeneraciji", usled čega se moralo obratiti daleko više pažnje njegovom ozdravljenju.

JRZ je formalno konstituisala svoju omladinsku organizaciju 24. oktobra 1937. na igralištu BSK-a u Beogradu u prisustvu Milana Stojadinovića. Za predsednika Omladine JRZ izabran je dr Bojan Pire. JRZ je okupljala omladinu i u razna sportska društva, sekcije, antimarksističke komitete usmerene ka borbi protiv komunista, sokolske družine. Među sportskim sekcijama nailazi se na fudbalske, biciklističke, veslačke, propagandne. Istraživanja Serba Rastodera pokazuju da je JRZ, posvećujući pažnju mlađim generacijama, nastojala paralisati uticaj komunista i suparničkih nacionalističkih organizacija. Preko nje se omladina uprezala u politiku režimske stranke, uticalo se na njenu političku i ideološku svest; omladina je korišćena prilikom organizovanja zborova JRZ; iz njenih redova razvijalo se jezgro partijske vojske. Za vreme Stojadinovića ove organizacije su imale poluvojnički karakter. Omladinci-zelenokošuljaši obezbeđivali su Stojadinovićeve zborove, pratili ga na njegovim putovanjima i predstavljali paradni deo povorki. Podržavali su izbornu kampanju na decembarskim izborima 1938. Pre formiranja Omladine JRZ delovao je u okviru JRZ studentski klub „Slovenski jug".

Antikomunistička oštrica ovih organizacija pokazuje do kojeg stepena je pojačana aktivnost komunističke omladine uznemiravala vladajuće snage. Pri omladinskim organizacijama JRZ stvarani su antimarksistički komiteti specijalizovani za borbu protiv komunizma. Oni su nosioci i sprovednici antikomunističke propagande. Organizovane su izložbe o razornom uticaju komunizma i sudbini „Rusije" pod komunističkim režimom.

Iz istraživanja Nikole Žutića vidi se da je Stojadinovićeva vlada forsirala obavezno telesno vaspitanje (OTV), ali ono nije uspelo da se sprovede u hrvatskim srezovima, a ni u srpskom stanovništvu opoziciono raspoloženom prema Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici (JRZ). Do donošenja Zakona o OTV februara 1934, telesno vaspitanje školske i vanškolske omladine je teklo preko sokolstva. Ministarstvo fizičkog vaspitanja naroda je

1936. reorganizovalo OTV. Razvoj OTV je doživeo najveći polet krajem 1938, kada je na prazničnim tečajevima vežbalo 634.284 lica. Zakon o OTV se u nekim opštinama savske i primorske banovine morao sprovoditi uz pomoć kaznenih mera. Uprkos propagandi da je reč o primeni zakona kojim se doprinosi „odbrani otadžbine“, ovaj zakon nije uspeo da se primeni u celoj Jugoslaviji. Pored otpora HSS primeni ovog sistema treba pridružiti i finansijske teškoće u siromašnim opštinama. Obaveznim telesnim vaspitanjem ispoljena je težnja da se zameni Soko Kraljevine Jugoslavije u prosvetno-kulturnoj oblasti. Kao glavni nosilac ideologije jugoslovenskog nacionalizma Soko Kraljevine Jugoslavije je gubio privilegovani položaj u državi. A. Korošec, ministar unutrašnjih poslova, predvodio je klerikalne snage: protiv Sokola Kraljevine Jugoslavije, zbog njegove ideološke antiklerikalne i liberalne osnove. Korošec je polovinom 1936. napadao sokolstvo i komunizam da rade sporazumno, mada je, po svemu sudeći, reč o prenatlažavanju uticaja komunista kako bi se lakše podrio Soko.

Obarajući Stojadinovića februara 1939. — komplotom u kome su, pored Korošeca, učestvovali Mehmed Spaho, Miha Krek, Franc Snoj, Džafer Kulenović i Dragiša Cvetković, a koji je pripremljen pod izgovorom postojanja različitih mišljenja u vladi o sporazumu s Hrvatima — knez je vodio računa o negativnim tendencijama u političkom životu ispoljenim 1935—1939, o naraslim Stojadinovićevim ambicijama, njegovoj nepodobnosti za razgovore s Mačekom, a posebno o tome da je predsednik vlade, zbog svoje profašističke politike, neprihvatljiv ne samo za demokatske krugove u zemlji već i za zapadne demokratske sile — Veliku Britaniju i Francusku. Neočekivanu smenu Stojadinović je propratio rečima da mu je knez „zabio nož u leđa“, a određivanje Dragiše Cvetkovića za njegovog naslednika da je izbor pao „na najgoreg i najslabijeg člana“ njegove vlade. Padom Milana Stojadinovića došlo je do bitne promene, jer je njegov naslednik, nesumnjivo beznačajan morao da naglašava kako nastavlja isti kurs, iako se kao frankofil, klonio „bacanja u zagrljaj“ osovine znajući za anglofilsko raspoloženje kneza, a na drugoj strani morajući da vodi računa o otporima u srpskom antifašističkom građanstvu.

Februara 1939. otvoren je put za pregovore krune s hrvatskom opozicijom radi rešavanja srpsko-hrvatskih odnosa. Izvršnu ulogu u sprovođenju kneževe politike dobio je Dragiša

Cvetković, radikal iz Niša, malo poznat i bezuticajan član Stojadinovićeve vlade. Kao čovek kome je knez Pavle ukazao poverenje, trebalo je samo da izvršava njegove naloge, zbog čega je i zaslužio naziv „kneževog kurira”. U Deklaraciji Cvetkovićeve vlade pomenuta je njena specijalna misija, uz naglašavanje da sporazum s Hrvatima, zasnovan na punoj jednakosti i ravnopravnosti, predstavlja njenu jasnu i odlučnu politiku, bez primene ranijih metoda i taktizerstva. Cvetkovićeva naknadna izjava podvlačila je narodni individualitet Hrvata, kao rezultat posebnog razvitka, polazeći od njihove stvarne i formalne ravnopravnosti u granicama Jugoslavije, koju oni, kako je navedeno, nijednim aktom nisu porekli. Još jednom je istaknuto da je sporazum zamišljen kao vid učvršćivanja Jugoslavije i unutrašnjeg mira, a samim tim i jačanja njene otpornosti i prestiža u međunarodnom životu.

U razgovorima o tom sporazumu Cvetkovićev sagovornik i pregovarač u ime druge strane bio je Maček, koji je uživao podršku HSS i Hrvatskog narodnog zastupstva, sačinjenog od svih poslanika HSS izabranih na izborima 1938. Rezolucija ovoga tela od 8. maja 1939. nazivala je Mačeka legitimnim predstavnikom hrvatskog naroda. Istom rezolucijom Maček je dobio odobrenje za svoj rad i ovlašćenja da i dalje preduzima akcije u unutrašnjoj i spoljnoj politici, držeći se principa da su „opstanak i sloboda hrvatskog naroda iznad svega”.

Pregovorima je prethodio pritisak SDK, britanski podsticaji i porast autonomnih tendencija u Sloveniji, Bosni i Hercegovini i Vojvodini.

Britanski uticaj je i te kako osetan u ovoj krizi unutrašnjeg jedinstva. Odnosi među narodima Jugoslavije Britance zanimaju prvenstveno sa stanovišta predstojeće svetske „konflagracije” i, shodno tome, osiguravanja njihove međunarodne pozicije u Podunavlju, na Balkanu i u zaleđu Mediterana. S tog stanovišta zanimljiv je memorandum Sitona Votsona iz 1936. godine, bez obzira što ovaj ugledni britanski javni radnik koji je, uz Artura Evansa i Vikama Stida, bio osvedočeni prijatelj Jugoslovena još iz vremena prvog svetskog rata, nastupa sada, 1936. godine, kao privatno lice. Ugledni Britanac je pošao od sledećih premisa: da je hrvatsko pitanje goruće, da je srpska politika prema Hrvatima bankrotirala i da je sporazum hitno potreban iz unutrašnjih i spoljnih razloga. Tadašnji režim Votson je definisao kao „diktaturu bez diktatora”. Prvi i glavni

Mačkov zahtev bio je prihvatanje principa federacije, ali ako ovo pitanje u načelu i teorijski nije više izazivalo otpor Beograda, otpor je izazivao broj federalnih jedinica. Maček je tražio sedam federalnih jedinica, što je kasnije tražila i Komunistička partija Jugoslavije, valjda da ne bi zaostajala sa Seljačko-demokratskom koalicijom. Pod federalnim jedinicama su se razumele: Slovenija, Hrvatska, Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Srbija, Vojvodina, Makedonija i Crna Gora. Maček je bio spreman da odustane od poslednje dve, jer se njihovo pitanje moglo rešiti i administrativnom autonomijom u okviru srpske federalne jedinice. Vojvodina, sa velikom žitnicom, izazivala je najviše otpora, ali je idealan kompromis bio pet jedinica, uključujući i Vojvodinu. Maček je imao u vidu svoj vlastiti politički front u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji i Bosni, a bio je i vođa koalicije u kojoj je bilo i „srpskih demokrata“ iz Vojvodine. Za srpski politički front radilo se, opet, o srpskoj većini u Vojvodini, kao i o strahu od manjina — nemačke i mađarske. Siton Votson je u zaključku svog memoranduma isticao: „Ako političko izmirenje ne uspije to bi moglo značiti rasulo. Hrvatska država teško da bi se mogla sama održati, pa čak i kada bi bila i ujedinjena sa Slovenijom. A Italija bi skoro sigurno pokušala da zahvati Dalmaciju, a time bi fatalno promenila ravnotežu sila u Sredozemnom moru. Maček je rekao Sitonu Votsonu da ako Srbi ne budu želeli da biraju Makedoniju da će on tražiti dualizam kakav je postojao između Austrije i Ugarske, s tim što će svoju polovinu urediti federativno. Englezi su stajali na stanovištu da je rat neizbežan i njih su unutrašnji problemi interesovali tek toliko da se država u ratu ne raspadne.“ Pa i tri godine kasnije, aprila 1939, pre stvaranja Banovine Hrvatske, Siton Votson (mlađi) zabeležiće u izveštaju Robertu Vansitartu sledeće: „Sve dok se ne reši hrvatsko pitanje Jugoslavija neće biti u stanju da igra nikakvu ulogu u međunarodnoj politici, ni da pomogne prijateljima, ni da impresionira neprijatelje. Ona je po svom geopolitičkom značaju bila od velikog interesa za zapadne sile — Dunav, Jadransko more, pretnja pripajanja Mađarskoj i Austriji. Nemci su uveravali princa da su oni za jaku Jugoslaviju i to centralističku koja bi bila u stanju da spreči svaki separatizam, regionalizam, demokratska kretanja, boljševizam. I ako je ovakva politika u britanskoj optici pospešivala njeno unutrašnje truljenje.“

Unutrašnji razvoj Jugoslavije uoči rata ništa manje nije interesovao ni drugu suparničku silu, Nemačku. Prema nemačkim izvorima, postojala su strahovanja od stvaranja bosanske i crnogorske jedinice, čime bi oslabile unutrašnje državne veze, jer banovine ne bi egzistirale kao ekonomske i geografske jedinice, nego izrazito kao etničke jedinice. Takav razvoj štetio bi ideji o jugoslovenskoj državi na čijim granicama nisu stajale prijateljske države i narasla bi centrifugalna nastojanja.

Nemci su uviđali da povratak na diktatorski autoritarni režim Živkovića ili Stojadinovića nije više bio moguć i smatrali su da bi on doveo do revolucije. Ustaše su istupale protiv Mačekovog kompromisa, a desničarske snage kod Srba nisu imale čoveka za vojnu diktaturu, niti snaga za to, a s mukom su prihvatale preuređenje države na bazi federalizma. Nemačke analize iz novembra 1939. su se završavale konstatacijom da je situacija jugoslovenske vlade i države uopšte teška, a budućnost mutna i neizvesna.

Maček je odranije nastojao da zainteresuje Rim za hrvatsko pitanje. Stojadinović je približavanjem Italiji i Nemačkoj praktično umrtvljivao hrvatsko pitanje, onemogućujući da prvaci Hrvatske seljačke stranke, praktično nacionalnog pokreta, nađu protektore među velikim agresivnim fašističkim silama. Izolaciji Hrvatske seljačke stranke Stojadinović je doprinosio zalažući se za konkordat s katoličkom crkvom, računajući da bi ona mogla amortizovati pritisak nacionalnog pokreta Hrvata. Maja 1939. Maček je pregovarao s grofom Čanom preko inženjera Karnelutija, dakle u vreme ulaska Nemaca u Prag i okupacije Albanije. Personalna unija koju je Čano predlagao Mačeku posle pobune i izdvajanja Hrvatske iz Jugoslavije uticala je da se vođa Hrvatske seljačke stranke povuče i napusti ove tajne — posredno vođene — razgovore. Istovremeno su Mačekovi predstavnici razgovarali i u demokratskim prestonicama.

Autonomističke ideje Dušana Dude Boškovića su bile starijeg porekla, jer je on u *Pančevcu* od 1919. izražavao autonomašku liniju na ekonomskom i kulturnom planu, na čemu mu je zamerao S. Pribićević. Boškovićeve pristalice su smatrale da se zarad jedinstva ne sme žrtvovati „individualnost”. U tom stavu se nije ispoljavalo „antisrpsstvo” već specifičnost ekonomskih interesa građanstva u Vojvodini, koje nije želelo da se izjednačuje sa srbijanskom buržoazijom. Pribićević je bio nepomirljiv protivnik ideje da Vojvodina živi posebnim i odeljenim politič-

kim životom, poručujući još 1920. da treba prekinuti sa „pokrajinskim patriotizmom“. Srbi svih društvenih slojeva bili su 1918. za otepljenje Vojvodine od Ugarske i uključenje u jugoslovensku državu. Pitanje hoće li se Vojvodina ujediniti sa Srbijom i Crnom Gorom i jugoslovenskim narodima u jedinstvenu jugoslovensku državu ili će se direktno priključiti Srbiji, rešeno je 1918. u korist Srbije. Radikali oko *Srpskog lista* zastupali su stanovište da je Vojvodina srpska, a Jaša Tomić je koristio metaforu da „hoćemo da obučemo prvo srpsku košulju, jer nam je ona najbliža, a posle toga zaogrnućemo se i ogrtačem Jugoslovena“. Preovlađivalo je mišljenje da je Vojvodina u okrilju Srbije imala šanse da ostane neokrnjena, s obzirom na rumunske i mađarske zahteve. Autonomaški pokret, čije su pripadnike protivnici posle „zagrebačkih punktacija“, pogrdno zvali „punktašima“, oživeo je od kraja 1932. godine, posle učešća Dušana Boškovića na sastanku SDK u Zagrebu kojemu je prisustvovao i Mile Budak. Pokret se razbuktao kao reakcija na slabo ekonomsko stanje u Vojvodini, i usled nezadovoljstva ljudi „iz preka“ što je vladajuća buržoazija zapostavljala predstavnike Vojvodine u državnom aparatu vlasti i uprave, ali i kao izraz nezadovoljstva politikom šestojanuarskog režima.

Vojvođanski front nije bio institucionalno izgrađen, niti je imao jedinstvenu ideološko-političku platformu. Bio je i heterogenog političkog karaktera. Jezgro su činili samostalni demokrati s pančevačkim advokatom Dušanom Dudom Boškovićem. Pored samostalnih demokrata, front je obuhvatao Davidovićeve demokrate, levo krilo SZ, radikale oko Glavnog odbora, članove HSS, klerikalce oko Blaška Rajića, a i članove KPJ. Vođa pokreta je bio Duda Bošković, iako je formalno izabran za predsednika Akcionog odbora umesto Milana Kostića tek juna 1937. godine. Ove raznorodne snage u pokretu nalazile su zajedničko gledište tek u nekim pitanjima. Vojvođanski front je istupao na petomajskim izborima, na opštinskim izborima 1936. i na decembarskim skupštinskim izborima 1938. godine. Glavni opozicioni list je bio politički nedeljnik *Vojvodina* koji je od svoje pojave 1935. godine nastavljao tradiciju *Pančevca*. Front je na opštinskim izborima osvojio veći broj opština u Banatu (23), u Sremu (20) i u Bačkoj (8). *Vojvođanin* je tražio: „Hoćemo da gospodarimo na našoj grudi!“ Ovaj pokret se aktivirao čim su počele popuštati stegne šestojanuarskog režima, i čim je počeo jačati nacionalni otpor politici nacionalne unifikacije, imajući

svoj početak u objavljivanju „zagrebačkih punktacija“ krajem 1932. godine. Pokret se zalagao za nešto što srpska građanska klasa nije htela nikada da prizna, to jest da je Vojvodina i srpska i hrvatska i nacionalnih manjina. Borba za položaje se vodila, pod vidom oslobođenja od tutorstva i za postavljanje svih službenih ličnosti, od bana do beležnika. Autonomasi nisu dozvoljavali da se iseljenici mešaju u poslove matice, što se takođe smatralo za znak njihove uskogrudosti. Pritisak na parcelaciju i izdvajanje dolazio je iz Hrvatske i od S. Pribićevića posle 1927. — naročito od 1929. — i imao je velikog uticaja u Vojvodini. Pokret je razvijao kult pokrajinske svesti i patio od pokrajinskog šovinizma. Protivnici su napadali autonomase kao ljude koji se zalažu za „nacionalnu smrt Vojvodine“. Objektivnu osnovu nastanka imali su u centralizmu i ubijanju osobenosti pojedinih krajeva, pa samim tim i njihovog zapuštanja. Specifični pokrajinski problemi bili su ipak „nategnuti“, jer se previdalo da se oni mogu rešavati samo u kompleksu svih državnih problema i narodnih potreba. Najisključivije predstavnike Vojvođanskog fronta njihovi su suparnici obeležavali kao nosioce „nacionalne sramote“. Iz Vojvođanskog fronta odazivali su se kritičari na adresu onih koji ne vide vojvođanske ekonomske probleme, a na drugoj strani i međunarodnu stranu vojvođanskog pitanja, misleći na manjine (Nemce, Mađare i Rumune, pre svega). Umerenija struja je bila za davanje šire pokrajinske samouprave, ali da se ne dovodi u pitanje jedinstvo „srpskog narodnog područja“.

Čim je došlo do sporazuma iz avgusta 1939. i deobe Vojvodine uz Mačekove zahteve za teritorijalnim definisanjem nacionalnih prostora, autonomaske tendencije su počele da se gase, a nacionalna usijanja da se razvijaju. Srpski kulturni klub je tražio da se šidski srez izdvoji iz Banovine Hrvatske i vrati u okrilje dunavske banovine, dok su pristalice HSS-a tražile da Sremska Mitrovica pripadne Banovini Hrvatskoj.

Prilikom trećeg boravka Dragiše Cvetkovića u Zagrebu, 22. aprila 1939[^] postignuta je saglasnost o teritorijalnom razgraničenju. Po Čl. 1. Sporazuma predviđeno je spajanje savske i primorske banovine s gradom i kotarom Dubrovnik u jednu jedinicu pod imenom Banovina Hrvatska, dok je definitivni opseg ove banovine imao da se odredi odlukom naroda putem glasanja u preostalim delovima Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Srema i Vojvodine. Namesništvo, međutim, nije prihvatilo

odredbu o plebiscitu u Boki Kotorskoj i Vojvodini. Nova preformulacija je glasila da će se opseg banovine odrediti odlukom naroda putem glasanja u preostalim delovima Bosne i Hercegovine i Srema. Davanju teritorijalnih koncesija Mačeku u Bosni suprotstavljali su se Mehmed Spaho i političke stranke koje su okupljale Srbe u Bosni. Cvetković je preko Branka Čubrilovića uputio usmeni predlog Mačeku o reorganizaciji države koji je predviđao stvaranje četiri jedinice: dravska banovina; savska, primorska i kotar Dubrovnik; vrbaska, drinska i zetska banovina; vardarska, moravska i dunavska banovina, sa sedištem u Nišu. Uz pokrajinske vlade nalazili bi se kraljevski namesnici, s tim što bi u Hrvatskoj ta uloga pripala Mačeku.

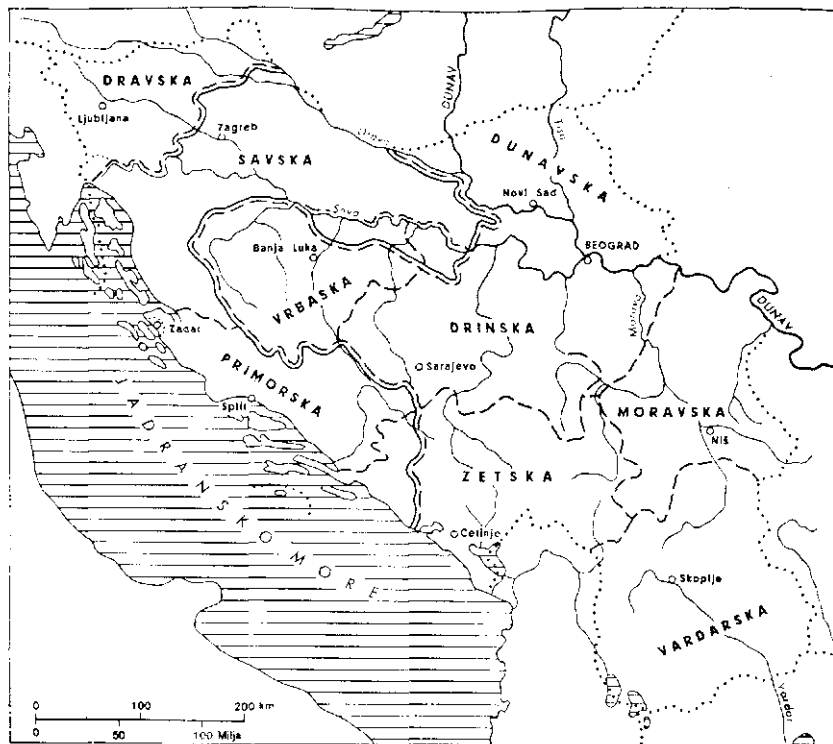
Bez obzira na sve zastoje, razgovori između Mačeka i Cvetkovića obavljani su dosta brzo, tako da je sporazum zaključen 26. avgusta 1939. neposredno pred izbijanje drugog svetskog rata. Najviše spoticanja je bilo oko opsega Banovine Hrvatske, jer je Maček tražio Boku Kotorsku, Srem, deo Bačke, delove Bosne i Hercegovine i Dubrovnik. Konačni sporazum o Banovini Hrvatskoj je obuhvatio spajanje dve dotadašnje administrativne jedinice: savske i primorske banovine, sa srezovima Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko (Derventa), Gradačac, Travnik i Fojnica. Njen obim ovim nije bio definitivno utvrđen, jer je ostavljeno da se granice naknadno odrede. Predviđeno je da se obrazuje zajednička vlada, koja bi sporazum sprovela u život, što je praktično značilo obrazovanje nove, hrvatske banovine, prenošenje na nju odgovarajućih kompetencija i donošenje političkih zakona. Prema sporazumu je trebalo da se u državi, uključujući i nove jedinice, obezbedi ravnopravnost Srba, Hrvata i Slovenaca, jednakost pri učešću u vršenju javne službe, ravnopravnost priznatih veroispovesti. Isto tako, ustavom su imala da se zajamče i jednaka osnovna građanska i politička prava. U nadležnost Banovine Hrvatske spadali su poljoprivreda, trgovina i industrija, šume i rudnici, građevinstvo, socijalna politika, narodno zdravlje, fizičko vaspitanje, pravda, prosveta i unutrašnja uprava. Državna nadležnost obuhvatala je poslove od opšteg interesa. No i u pogledu podele nadležnosti sporazum nije bio konačan, već je predviđao da se ta podela do kraja izvrši tek posle preuređenja države. Zakonodavna vlast u Banovini Hrvatskoj pripadala je zajednički kralju i Saboru, a upravnu vlast vršio je kralj preko bana, koga je on imenovao i

64. ALEKSANDAR KARADORDEVIĆ

65. KRALJEVI GENERALI: PETAR ŽIVKOVIĆ (drugi zdesna), GENERAL MILANOVIĆ (pored P. Živkovića), GENERAL TOMIĆ, KOMANDANT GRADA BEOGRADA, GENERAL MAKSIMOVIĆ, KOMANDANT PEŠADUSKOG PUKA KRALJEVE GARDE I DR.

66. ATENTATOR JE IZVRŠIO ZADATAK

69. ADMINISTRATIVNA PODELA JUGOSLAVE NA BANOVINE SA UCRTANIM GRANICAMA BANOVINE

70. KNEZ - NAMEŠNIK PAVLE KARADORĐEVIĆ

71. MILAN STOJADINović

72. SUKOB 2. ANDARMA SA SVEŠTENICIMA I VERNICIMA ZBOG KONKORDATA (KRVAVA LITUJA)

73. NA SAHRANI PATRIJARHA VARNAVE UČESTVOVALI SU I PREDSTAVNICI DRUGIH VERSKIH ZAJEDNICA I ORGANIZACIJA

74. MILAN OORĀĆ (JOSIP CZINSKI)

75. PETKO MILETIĆ (DRUGI SLEVA) NA ROBILI

76. JOSIP BROZ TITO

77. BORIS KIDRIĆ SEKRETAR CENTRALNOG KOMITETA
SKOJa 1934/1935. GODINE BORIS KIDRIĆ

70. DOM SINDIKATA U MOSKVI U KOME JE ODRŽAN POSLEDNJI SEDMI, KONGRES KOMINTERNE

83. STUDENTSKI ODBOR ZA OBRANU ZEMLJE POZIVA STUDENTKINJE I STUDENTE DA SE UPISU NA „STRE-
LJACKI KURS“ ZA OBUKU U RUKOVANJU ORUŽJEM

84. NAŠ STUDENT

85. MANIFESTACIJE ZA ČEHOSLOVACKU U KRAGJEVCU 1938.

KOMUNISTI I KONSTITUANTA

Pitanje ukinuća septembarskog fašističkog ustava više je nego aktualno. Kao trileta lješina okružuje atmosferu taj osuđeni zakon kraljevske diktature, velikosrpske hegemonije i policijske samovolje. On se je rodio u mracima fašizma diktature, a još i danas je slijedi i simbol svih reakcionarnih klijka i prijetnja svakoj težnji za narodnom slobodom. Grčevito se drži ta taj ustav i vlada Stojadinovića i Korotica. Ta njoj ide u račun ustavna odredba da je kralj jedini zakonodavac i vlast u zemlji i da je vlada odgovorna samo kralju, te može ostati na vlasti sve dotle dok uživa povjerenje krune, pa mislio narod o roj vladi što hoće i ma kako bio sa njom nezadovoljan.

Borba za ukinuća fašističkog ustava i za donošenje trećeg novog ustava je dio narodne borbe za likvidaciju diktature, za mir i slobodu, za slobodu i ravnopravnost svih naroda Jugoslavije. Zahtjev za slobodan izbor suverene Ustavotvorne skupštine postaje sve jači. To je i naš zahtjev, zahtjev cjelokupnog svijetlog radništva.

Gz. Maček, Sv. Pribećević i drugi prvaci S.D.K. su potpuno u pravu kada traže da u Ustavotvornoj skupštini ne mogu biti ni predstavnici, ni useljenici. Pravomocno mogu biti samo one osobe, za koje se izjasni većina Hrvata, većina Srba, većina Slovenaca. A mi smatramo da to isto treba da se odnosi i na Makedonci i Crnogorce. I dalje mi smatramo da članovima pojedinih historijskih pokrajina kao što su Bosna i Hercegovina i Vojvodina imaju isto tako pravo da slobodno opredijele svoj odnos i položaj prema drugim narodima i prema državnoj cjelini. Izbori za Ustavotvornu skupštinu treba da imaju u stvari plebisitarni karakter. U koliko bi se izbori vršili sa pokrajinskim listovima, to bi predstavili spomenutih naroda i pokrajina automatski sačinjavali nacionalne, odnosno političke sabore, koji bi se u okviru zajedničke konstituantne skupštine dogovarali o novom državnom uređenju i o pravima pojedinih naroda i historijskih pokrajina.

Nasprot tome jasnom stavu neki vodji srpskog dijela Ustavotvorne Oporke često podlaže da najprije treba riješiti pitanje demokratskih sloboda, pa tek onda pristupiti rješavanju hrvatskog pitanja i državnog uređenja u cjelini. Ima li tu nešto istinitog? Tačno je, da je jedina od prvih zadaća, da se u zajedničkoj borbi izvojeva demokratske slobode. Tačno je i to da je pitanje demokracije usko povezano s nacionalnim pitanjem, jer demokracija označava i veće demokratske slobode, dok diktatura znači najbrutalnije nacionalno ugujevanje. Ali prvaci S.D.K. su potpuno u pravu, kad kažu da uvođenje demokratskih sloboda nije još ni izdaleka istovjetno s riješenjem nacionalnog pitanja, što se je najbolje vidjelo po Vidovdanskom ustavu. Na odgovorjanje tog pitanja narod ne može pristati.

G. Đurđević i neki drugi prvaci srpskih opozicionih partija sačinjavaju da treba postignuti saglasnost svih «odnosujućih činilaca», svih «faktora odzdo i odzdo». Mi mislimo da dosljedni demokrat ne mogu postavljati pitanje na ovaj način. Narodnu slobodu ne treba činiti zavjecom od mišije milosti. Historija pojedinih godina ne može ulijevati nadu, da bi ti stanoviti faktori od svoje dobre volje pristali na suvereno narodno predstavljanje. Treba već jednom da sami narod suvereno počne odlučivati svojoj sudbini. Nikom ne treba priznati pravo da se ispiječi između naroda, koji hoće da se slobodno sporazumjevaju o zajedničkom životu. Treba imati snagu izvršiti slobodu, a ne čekati milostinju.

Narodite je čudno da pojedini prvaci arb. dijela Udruge Oporke insistiraju na tome, da se novi ustav donese po «praprimama važećeg ustava», tj. septembarskog ustava, koji je doveden bez naroda i protiv naroda. To čudno i potpuno prirodno klanjanje pred tim ilegalnim, okrutnim stavom opravdano je pobudilo sumnju, da pojedini srpski opozicioni vodje žele okružiti narodni su-

veritet radi toga da se kod djelomično očuva srpska hegemonija. To vode poći; su u raskorak sa srpskim masama, kod kojih je već probudjena bratska solidarnost sa hrvatskim narodom. Pred srpskim komunistima stoji zadatak od ogromne važnosti: da srušijo ova hegemonističke tendencije i da budu inicijatori borbe za ukinuća današnjeg ustava i za raspis izbora za konstituantu u srpskim masama.

Da bi opravdali svoju neodlučnost i odlijevanje demokratski vodje ukazuju i na vanjsku opasnost. Tako na pr. «*Odjek*» u svom broju od 15. jula podvlači opasnost od aktivnosti italijanske politike u Srednjoj Evropi poslije lišćidacije rata u Abesiniji, kao i opasnost restauracije Habsburga i priključenja Austrije Njemačkoj.

No iz tih okolnosti slijedi baš suprotno od onoga što hoće da dokaže «*Odjek*». Baš zato, jer se pojavila opasnost fašističke agresije, koja ugrožava slobodu i nezavisnost malih naroda potrebna je čim prije zadržati opravdane zahtjeve ugnjetenih naroda. Nista nije Jugoslaviju toliko opasilo unutarnje politički kao i vanjsko politički kao diktatura, hegemonija i centralizam. Narodi Jugoslavije, kad bi se osjećali slobodnima i kad se othranju amutrimjem fašizmu umjet bi, da se ogledaju i sa vanjskim fašizmom, što ovaj posegne na njihovu slobodu.

Radnička klasa najodlučnije zastupa pravo naroda na samoodređenje sa pravom na odijepijanje. Jer sta je narod bez takvog prava? On je kao zaraobljenik. Tek kad se oslobodi on može kako treba da saradjuje s drugim narodima. No radi se upravo o pravu na odijepijanje — a ne o obavijesti. Mi znamo da ima situacija — a to je upravo danas slučaj kod nas — kad bi odijepijanje bilo na ruku.

Nističkim organizatorima novog pokolja i kadu imale da kao i opći interes dvojčinstva i nista traži ne od odijepijanje, nego slobodan sporazum. Borbu za slobodu i ravnopravnost treba ubrzati i voditi sa najvećim energijom. Jer ne treba zaboraviti da bi fašizam mogao da iskorišćio ogromno nezadovoljstvo hrv. naroda u svoje svrhe. Naš ideal ostaje socijalizam. Mi znamo, da jedino socijalizam može trajno da osigura nacionalnu slobodu, jer jedino on uključuje svaki imperijalizam i kapitalistički konkurenciju. Jedino socijalizam može ne samo da isključi svako nacionalno ugujevanje, nego i da omogući bujni razvitak svake narodnosti kao i da osigura bratsku pomoć onim narodima, koji su zaostali u svom kulturnom i ekonomskom razviku.

No radnička klasa dužna je da i danas sa svom svojom snagom pomogne narodne pokrete za federaciju ili autonomiju pojedinih naroda ili historijskih pokrajina, jer takvo riješenje znači znatan korak napred u pravcu potpune narodne slobode.

Novi ustav treba da zajamči taj korak napred. Na što treba da bude tvorac novog ustava? Svaki novi ustav koji je označavao društveni progres radjao se u borbi masu, u borbi društvenih klasa, a ne u kabinetima političara i politika. Narodne mase i najbolji umovi, koji su odražavali njihove težnje stvorili su na pr. francusku konstituciju od 1793. — najnapredniju buržoasku konstituciju. Gigantski stvaralački pokreti masu izgradili su uslove za novu svjetsku konstituciju.

To moramo imati dobro na umu. Jer ne radi se danas o ovoj ili onoj «proceduri» pri donošenju novog ustava, već se radi prije svega o tome, da demokracija i narod osvoje realnu političku vlast u ovoj zemlji. Ako će realna politička vlast ostati tamo gdje je danas, onda će narod i političke partije zaista biti upućene samo na mirvicu i na milostinju, onda će zaista biti dovoljno da neko zvekne manustinju, pa da odleti i neka nova vlada i neko novo narodno predstavljanje ili da bude suspendiran čak i novi ustav kao što je bio vidovdanski.

O realnoj političkoj vlasti se dakle radi. A do te vlasti

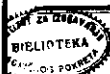
PROLETER

Cijena: Jugoslavija 1 Din. — Francuska i Belgija fr. 0.75. — Ostale zemlje 5 cent.

God. XIII.

Januar, 1936.

Broj. 1.

NOVI SOVJETSKI USTAV

Novi ustav Sadašnje Sovjetske Socijalističke Republike otvara novu epihu u razvitku čovječanstva. U njemu su razne mase ogromne Sovjetske zemlje napravili bilanci svojih nadčovjernih napora za izgradnju socijalističkog društva. U njemu je pobjednički socijalizam utvrdio svoje neosvojive principe. U njemu je udaren temelj prava i dužnosti čovjeka i građanina socijalističke zajednice. » JE ISTORIJSKI DOKUMENAT U KOME SE PHOSTI I SAZELO, GOTČYO U PROTOKULARNOM STILU UGOVORI O ČINJENICAMA POBJEDE SOCIJALIZMA I S.S.S.R. O ČINJENICAMA OSLOBODJENJA RADNIČKOG S.S.S.R. OD KAPITALISTIČKOG ROPSTVA O ČINJENICAMA POBJEDE RAZVIJENE I DO KRAJA DOKLJEDNE DEMOKRACIJE » (STALIN).

Tisuće godina bilo je društvo podijeljeno na klase ugnjetaca i ugnjetenih. Stotine godina ležale je na čovječanstvu proklestvo privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju te osnove osnova kapitalističkog poretka. Što je ona dala čovječanstvu? Mase su živjele u mraku, siromaštvu, u bijedi, u besposlici i glad miliona. Ona je zatvorila čovječanstvo u svoje poglednosti, zavisnu nacionalnom i rasnom mržnjom i vjerskim fanatizmom. Ona je kao svoj vrhovni princip proglasila: čovjek je čovjeku vuk.

Radni narod bivše carske Rusije obratio je u vlasti buržoaziji prije 10 godina i uništio privatnu svojinu nad sredstvima za proizvodnju. Za 10 godina sovjetske vlasti on i iz temelja izmijenio društvene odnose: likvidirane su izrabljivačke klase i u gradu i u selu, uništeno je izrabljivanje čovjeka po čovjeku — ta velika vrameta čovječanstva. Na temelju socijalističke svojine nad sredstvima za proizvodnju podignuta je zgrada socijalizma. » MI IMAMO SADA REKAO JE U SVOM GOVORU NEIMAR TE VELIKI GRAĐEVINE, DRUG STALJIN, NOVU, SOCIJALISTIČKU PRIVREDU BEZ KRIZA I BESPOSLOGE, BEZ BIJEDE I NEVOLJE, KOJA GRAĐANIMA DAJE SVI MOGUĆNOSTI I MUČNOG I KULTURNOG ŽIVOTA » Taj novi društveni poredak oslobodjava produktivne snage zemlje; on skida okove s porobljenog čovječanstva, on ujedinjuje narode u veliku porodicu naroda. On vraća čovjeku njegova čovjeanska prava, vraća mu njegovo lično čovječanstvo. U njemu čovjek postaje gospodar svoje sudbine.

Sva su ta prava odražena u novom sovjetskom ustavu. Prvo, najsvetije pravo čovjeka: pravo na rad. Samo si čovjeku u socijalističkoj zajednici u kojoj ne može biti krize i besposlice može USTAVOM zagaranovati to pravo. S tim u vezi pravo na obrazovanje i odmor, pravo na osiguranje u bolesti, iznemoglosti i starosti. Dok milioni neuspješnih u kapitalističkom svijetu životare i propadaju, dolje je čovjeku u socijalističkom poretku osiguran rad i kulturni i zadovoljan život.

Vjekovna mržnja među raznim narodima, koju je potpuno razorio kapitalizam, a totalizam doveo do najvećeg stepena iscrpavanja i socijalizmu. Veliki i mali narodi Sovjetskog Saveza žive u bratskoj zajednici, ravnopravni i slobodni.

Čovjekom od njih ostavljeno je pravo na samostalno rješavanje svojih sudbina. Socijalizam — to je nacionalna sloboda. To nam, govori novi sovjetski ustav. Ali ne samo formalna sloboda, već ujedno i ostvarenje uslova za ekonomski i kulturni razvitak nacionalno oslobodjenog naroda.

Vjekovima je selo bilo krava mučara gradskih izrabljivača. Ono je grozilo u bijedi, mraku i neznanju. Socijalizam to je put radnog seljstva ne samo osiguranom sutrašnjem danu, već i kulturi i znanju. To je put sniženja, razlike između grada i sela na osnovu kolektivne krupne mehanizirane poljoprivrede. Seljak socijalizma, to nije više seljak koji skitli na susjedstvu među, već seljak kolonizator, izradbenik socijalističke zajednice, kome je prvi put u istoriji otvoren put k napretku i blagostanju. To seljakovo pravo prvi put je zapisano u staljinskom ustavu.

Dok danas u kapitalističkim zemljama krupni kapital pomažu svojih fašističkih sluga guši demokratsku prava i slobodu naroda, sovjetski ustav proširuje potpuno, do kraja, istinsku demokraciju radnog naroda, — sovjetsku demokraciju. » NOVI SOVJETSKI USTAV S.S.S.R. BITI CE MORALNA POMOG I STVARNI OSLOMONAC ZA SVE ONE KOJI DANAS VODE BORBOM PROTIV FAŠISTIČKOG VARVARSTVA » (STALJIN).

Dok krupne fašističke države pripremaju nove klanje među narodima radi interesa krupnog kapitala, S.S.S.R. je glavni dužar mira i bratstva među narodima. Socijalizam — to je mir i stvaralački rad na još bolju situaciju zajednice. To je za pisano u staljinskom ustavu.

Radnička klasa, kolhozno seljstvo i radna inteligencija S.S.S.R. s pravom se ponose svojim novim ustavom u kome su zapisane njegove pobjede, izvojevane pod rukovodstvom slavne boljševičke partije. Krv najboljih sinova naroda Rusije nije uzalud prolivena. Taj će ustav biti podstrekao u borbi za nove uspjehe i nove pobjede. Ali novim sovjetskim ustavom ponosi seji radnička klasa kapitalističkih zemalja. Ono o čemu su vjekovima snijevali najplemenitiji duhovi čovječanstva ostvareno je u Sovjetskom Savezu. A to što je ostvareno tamo potpuno je ostvarivo i u drugim zemljama. Na čelu borbe za ostvarenje tih ciljeva itla je i ide radnička klasa, predvođena svojom partijom — komunističkom partijom. Ostvarene su na 1/8 zemaljske kugle riječi osnivača naučnog socijalizma, Marksa i Engelsa, da proletarijat, oslobodjavajući sebe kao klasu, ne može a da ne oslobodi čitavo čovječanstvo od užasa kapitalizma.

I zbog toga radnička klasa čitavog svijeta s ponosom i ljubavlju gleda na tvora novog sovjetskog ustava, na čovjeka koji u ovim sudbonosnim danima čvrsto i nepokolebivo vodi kroz buru i vihor brod radničke klase, na vodu svega naprednog čovječanstva našeg druga Staljina.

(Ustav je izuči u zasebnoj brošuri na srpskom, hrvatskom i slovenskom jeziku čitav tekst novog ustava S.S.S.R. U prvoj broši » Klase i borbe » bita odštampan prevod govora druga Staljina na VIII izvanrednom kongresu Sovjeta.

REDAKCIJA.)

PROLETER

Dijena: Jugoslavija 1 din. — Francuska i Belgija fr. 0,75. — Ostale zemlje 5 centi.

God. XIII.

Februar 1932

Broj. 2

6336

C. K. V. K. P. (b) - drugu Stalinu

C.K. K.P.J. pozdravlja osudu sovjetskog suda nad trokističko-fašističkim izdajnicima velike demovine radnog naroda. Izražavamo svoju bezgraničnu oduševost evanđelju Kom. Internacionalne, slavnoj boljševičkoj partiji i vodji

svjetskog proletarijata, drugu Staljinu, pod čijim rukovodstvom trudbenici sovjetske zemlje izgrađuju besklasno društvo.

C.K.K.P.J.

Požurimo ostvarenje narodne fronte

U prilogu ovog broja objavljujemo proglas, kojeg je u januaru o.g. izdao Centralni Komitet Komunističke Partije Jugoslavije. U tome proglasu izložene su smjernice taktike i politike Komunističke Partije. Dvije glavne zadatke provlače se kao crvena nit kroz cijeli proglas. Prva, borba PROTIV UVLAČENJA JUGOSLAVIJE U SFERU UTICAJA HITLEROVE NJEMAČKE. Druga, borba za SLOBODAN SAVEZ SLOBODNIH I RAVNOPRAVNIH NARODA, današnje države Jugoslavije. Te dvije zadatke, te dvije parole, ta dva cilja prelatavaju onu osnovnu, oko koje treba da se okrene, kojoj treba da se poltinjava cjelokupna djelatnost komunista u sadašnjem periodu borbe za slobodu, mir i mir.

Proglas C.K. poziva sve priatelje mira, slobode, demokratije i nacionalne ravnopravnosti, da spriječe da Jugoslavija ne postane jedna karika u lancu Hitlerovske-njemačkog sistema. Hitler svim snagama nastoji, da Jugoslaviju uvuče u sferu svog uticaja. Pristalice mira i demokratije treba da Hitlerovskom fašizmu, koji priprema i izaziva rat, pomreče račune. Jugoslavija treba da postane aktivan činioc u taboru onih država, koje sačinjavaju frontu mira. Da bi se ova krupna i historijska zadaća ostvarila potrebna je, u prvom redu, da naša partija i sve ostale demokratske stranke posvećuju najveću pažnju svima pitanjima vanjske politike. Spoljnu politiku treba unijeti među narodne masne! Narodi treba da postanu saodlučujući činioc u spoljnoj politici države Jugoslavije. Nepravilna i pogrešna su gledišta, da se vanjskom politikom treba baviti samo diplomati i vojni političari. Međunarodni položaj je danas takav da sudbina čitavih naroda Jugoslavije, njihov opstanak i njihova budućnost zavise od ovog ili onog pravca spoljne politike Jugoslavije. Zato treba sva pitanja t.zv. — unutarnje politike najtješnije povezivati sa horbom za uključivanje Jugoslavije u frontu mira. Ima političkih činioca, koji vjeruju da je najbolje, da se Jugoslavija u spoljno-političkim pitanjima pridržava nekekevo zlatne oro-

dine. Vanjska politika današnje vlade Stojadinovića — pored odlikovanja sa Hitlerovom Njemačkom, drži se one poslovice: « Pomozi bog, čariljo, ne obadve strane ». Takva politika ne valja, jer odgurava narode Jugoslavije od njihovih saveznika. Danas je mir ugrožen isto kao što je bio 1914 g. Uslijed agresivnosti fašizma (Njemačka, Italija, Japan) pojam rata nerazdvojno je povezan sa pojmom fašizma. Rat je — fašizam, a fašizam je rat. Na drugoj strani nalaze se snage mira i demokratije. Mir se ne može obraniti bez borbe protiv fašizma, a demokratija se ne može očuvati bez borbe protiv ratno-potpaljivačkih snaga. Između ta dva oprečna pola nema mjesta za vrđanje i za zlatnu sredinu. Zato Kom. Partija poziva sve slobodoljubive pokrete, da se avojski založe zato, da Jugoslavija postane siguran i jak činioc u borbi za mir.

U vezi sa borbom za mir, proglas C.K. predlaže svima strankama i faktorima u današnjim uslovima jedine moguće i jedino prihvatljivo rješenje unutarnjih problema, koji ovo već 16 godina trsu temeljima države Jugoslavije. To rješenje glasi: slobodan savez slobodnih naroda. U proglasu se taj veliki princip demokratije konkretizira i sa stano- višta unutarnjeg državnog uređenja u paroli: DEMOKRATSKA FEDERACIJA JUŽNO SLAVENSKIH NARODA. Ta parola znači: slobodu, demokratiju, slobodan sporazum ravnopravnih naroda, rješenje hrvatskog i ostalih nacionalnih pitanja u Jugoslaviji. U proglasu komunisti ponovo izjavljuju, da su oni protiv komadanja i cijepanja države Jugoslavije, i protiv izmjene njenih državnih granica. Razbijanje današnje države Jugoslavije bilo bi od koristi samo fašističkim potpaljivačima rata. Ove stano- vište komunista proističe iz velikog demokratskog načela samoodređenja naroda sa pravom na odvajanje. Tog načela se komunisti i danas pridržavaju. Ali pošto se narodi koji sačinjavaju Jugoslaviju ne izjavljavaju za otcjepljenje od Jugoslavije nego traže ravnopravnost, i pošto bi svako teritorijalno odvajanje išlo na ruku sudždnim fašističkim

Br. inv. nabavke
Biblioteka 904163

491

državama, koje spremaju novi ratni pokolj, komunisti kao dosljedni pobornici mira i demokratije, predlažu i bore se za slobodan sporazum slobodnih naroda države Jugoslavije. Polazeći od tog cilja, komunisti ističu parolu demokratske i federativne Jugoslavije. Detalje federativnog uređenja (koliko federativnih jedinica, njihov teritorij, prava autonomija pojedinim narodima, manjinama i historijske-političkim jedinicama, uzajamni odnosi između sastavnih dijelova države) treba riješiti slobodnim sporazumom u slobodno izabranoj ustavotvornoj skupštini.

Polazeći od tih dviju glavnih zadaća, komunisti pružaju bratsku ruku za sporazum svima demokratskim strankama i grupacijama. Teškoće, nerazumijevanje položaja i zadaća od strane demokratskih stranaka, dapače niti njihovo odbijanje da ohrabruju Narodni Front, neće pokolebati niti oslabiti djelatnost komunističke u korist i u pravcu Narodnog Fronta. Mnogi se kod nas boje izraza «narodni front». Nije važno kako se narodni front kod nas zove: pučki front, ili savez demokratije, ili demokratski sabor, ili slično tome. Važno je, da se sve demokratske snage okupe i udruže radi zajedničkog ujedinjavanja sviju težnji, da se položaj naroda popravi i da mu se osigura mir i sretna budućnost. U tom cilju proglašava C.K. predlaže **PLATFORMU SPORAZUMA** koja obuhvata najosnovnije zahtjeve naroda. Ima dosta različitosti u programima i zahtjevima stranaka koje kod nas treba da sačinjavaju narodnu frontu. Ali sve te zapreke i razlike o neznatne su proma tagobama koje tište narod, prema veličini opasnosti koja narodu prijeti i prema veličini ciljeva, kojima narodna masa teži » (iz proglašenja C.K.). Radi toga, komunisti će biti neumorni kako u nastojanju da zajedno sa vođama sviju demokrat-

skih stranaka i organizacija stvore narodnu (pučku) frontu, tako i u radu među narodnim masama u korist narodne fronte.

Proglašava C.K. sa kristalnom jasnoćom razjašnjava, zašto su dosadašnji napori vanparlamentarne Udružene Opozicije ostali bez uspjeha. Odsustvo jedinstvenih i jasnih ciljeva, pomamljanje velje da se upotreba svratišna sredstva masovno borbe i nerazumijevanje istine, da pobjeda zahtjeva da se za nju založe SVE bez iznimaka demokratske narodne snage — to je ono najvažnije što nedostaje u dosadašnjoj djelatnosti U.O. To ogromno manjke može otkloniti samo Narodni Front.

Proglašava C.K. upozorava narodne mase na opasnosti koje na njih vrebaju i jasno ističe glavne neprijatelje naroda. **NEPRIJATELJI NARODA SU SVI, KOJI GURAJU JUGOSLAVIJU U NARUČAJ POLITIKE HITLEROVE NJEMACKE. NARODNI NEPRIJATELJI SU SVI KOJI TEŽE I RADE NA TOME, DA SE POVRATI ŠESTO-JANUARSKI REZIM.** Protiv njih treba koncentrisati palbu i udarce narodne borbe. Vlada Stojadinovića je brana u borbi naroda protiv njegovih neprijatelja, ona utire put fašizmu.

Značaj ovog proglašenja je vrlo velik. To je neka vrsta programa i putokaza za neposrednu djelatnost komunističke. Od komunističke se traži da u borbu za ova dva velika zadatka unese i smjelosti, i strpljenja, i čvrsto upornosti. Od komunističke se traži da se u borbi radi spasavanja naroda Jugoslavije od unutrašnjeg i spoljnog izloma pakla dostojnim sinovima i svojoj klasi i svoga naroda. Ništa nam ne smije biti teško, jer je na kocki sudbina i budućnost čitavih pokoljenja!

O stvaranju K. P. Hrvatske i K. P. Slovenije.

Na IV. Zemaljskoj Konferenciji donijela je riješeno o stvaranju unutar KPJ Kompartije Hrvatske i Slovenije. To rješenje još nije provedeno u život, dakle, i radi toga što veliki broj državnih nije shvatio praktično politički značaj toga pitanja nego su ga uzeli kao teoretsko polje za raspravu i u stvari potražili vrlo malo za praktično provedbu, toga rješenja. Ali s druge strane je još u predovima samih komunisti u vezi s reorganizacijom partije ova nerazjašnjenja pitanja.

I. Zašto stvaramo KP Hrvatske i KP Slovenije?

Stvaramo ih prije svega zato, što radne mase Hrvatske i Slovenije traže da njihova partija nosi naziv njihove narodnosti. Stvaramo ih da pojedinačno živimo stvaranje mase za te partije. Stvaramo ih zato, da i sam svojim akcijama, unutar svojih organizacija KPJ, potvrdimo našu borbu za slobodu hrvatskog i slovenskog naroda, da i time kažemo uglednim narodima, da njihovo nacionalno osjećanje, tj. njihovu privrženost rodnoj zemlji, svojoj zemlji, ali i ljudima proletarijata i njegovoj partiji. Da mi svojim akcijama i tim sredstvima snaga u životu u borbi za njegovo oslobodjenje od svakog ugnjetavanja i izrabljivanja. Ali i to nam služi i neizbježna je svaka stvar koja se odnosi na nacionalnim osjećanjima, sa ljubavlju narodnih masa prema svojoj zemlji, izvanjske i iznutrašnjeg osjećanja u životu i borbi za njegovo oslobodjenje od svakog ugnjetavanja i izrabljivanja. Ali i to nam služi i neizbježna je svaka stvar koja se odnosi na nacionalnim osjećanjima, sa ljubavlju narodnih masa prema svojoj zemlji, izvanjske i iznutrašnjeg osjećanja u životu i borbi za njegovo oslobodjenje od svakog ugnjetavanja i izrabljivanja.

Borbu toga, mi stvaramo KP Hrvatske i KP Slovenije da mi imamo izvršitelje hrvatskih i slovenskih radnih masa u borbi za njihovo oslobodjenje, da radnici, pa i ti nazivom partije ne služe tu inicijativu za učešće radnih masa u izgradnji svoje partije. Stvaramo KP Hrvatske i Slovenije mi dajemo veću mogućnost za razvoj doprinosi radnika u reboru hrvatskih, slovenskih i drugih radnika i seljaka, za izgradnju i uspostavljanje njihovih vodja i boraca. Mi time dajemo više inicijative za izgradnju hrvatskih i slovenskih radnika u borbu, za mobilizaciju ih masa oko svojih vodja i svojih zbiranja. A sve to, ne samo da ne ide na štetu naše borbe i našeg internacionalističkog karaktera nego pojačava i našu borbu i naš internacionalizam.

II. Zašto ne stvaramo KP Srbije?

Prvi put nam je taj odgovor stavio jedan od vidnih predstavnika hrvatske opozicije i HSS. Pod utjecajem toga hrvatska razmišljanja o stvaranju partije postavljaju i neki naši drugovi u Hrvatskoj. Prvi i glavni razlog: ne stvaramo je zato, što radne mase u Srbiji ne traže stvaranje KP Srbije. To je i razumljivo. Svi su parovi nije nacionalno ugnjeteni. Stali su u vlasti i sad i ne osjećaju nacionalnog ugnjetavanja sa strane druge narodnosti. Iznajma tome, mi klama borba ne služi obliku borbe za masu oslobodjenje. Pitanje narodnog imena ne postavlja se u tom slučaju, kao kod ometenih naroda, niti je zajednički naziv partije razlika između okupljenih radnih masa oko takve partije. Dimeo, mi stvaramo KP Hrvatske i KP Slovenije ne želimo na stvaranje federativne partijske organizacije, ali po značaju, partijsko cijepanje Jugoslavije.

Mi smo za slobodu i pravo samoodređenja ugnjetenih naroda. Ali mi ne tražimo cijepanje Jugoslavije pod svaku cijenu. U tom pitanju naš cilj je sloboda, ravnopravnost, bratstvo svih naroda, pravo i sloboda svakog naroda da sam određuje s kim će i kako da stvara svoju državu zajednicu. Ako Hrvati, Sloveni i drugi narodi, žive zajedno u slobodi i pravo samoodređenja slobodno i bez svakog prisiljavanja ili prisile, onda je to oslona u državu zajednicu, federaciju, autonomiju sa svim narodima, mi nijemo protiv toga, kao god što nijemo protiv odcjepljenja ako je ono jedini put za oslobodjenje ih naroda. Naziv KP Jugoslavije ni u kom slučaju ne znači priznanje teke nepostojanje „jugoslovenske“ narodnosti. On poslo označava da naša partija radi na teritoriji jedne države koja se tako naziva.

III. Zašto centralizovana a ne federativna partija?

Neki drugi su shvatali stvaranje KP Hrvatske i KP Slovenije kao da PJP može postati federativna organizacija nacio-

nalnih partija. To je stvaranje iz osnova pogrešno. Naša partija jeste i ostaje jedinstvena i centralizovana partija. Osnovni organizacioni princip međunarodnog proletarijata jeste demokratski centralizam. Za taj princip su i naša i boljševička partija kroz dugi niz godina vodili borbu protiv „Bundha“ menjševika, trokista i raznih opozicija u boljševičkoj partiji.

Razlika između našeg i buržoaskog centralizma sastoji se u tome što mi predstavljamo centralizovanu revoluciju, a buržojski centralizovanu kontrarevoluciju, što je naš centralizam proletersko-demokratski, dok je buržojski centralizam nasilnički, ugnjetarski.

Osnovni je poznata činjenica da je jedinstvena i centralizovana organizacija (u svojoj udarnoj masi daleko šira, čvrđa i brđija) više nego razjedinjena. U borbi protiv naroda, protiv narodnih masa srpska buržoazija je u ovoj svojoj centralizovanoj organizaciji — državu da bi bila jača u borbi protiv narodnih masa. (Trebaće li mi da to jedinstveno centralizovano, i zato jači organizaciju kontrarevolucije — suprotnostima razdoblju, jedinstvenom i zato slabiju organizaciju revolucije) ili da zblijemo i ujedimo svoje redove i centralizovano svoju organizaciju, i tako je ojačamo u borbi protiv buržojske kontrarevolucije? Jasno, ono drugo je bezvrijedno i ne pobjeđuje nad kontrarevolucionarnom buržoazijom. Znači, ujedinstveni snaga, razumije i buržojska opozicija i HSS. Zato su i svojevremeno opozicije i BSK, ili federativna organizacija, to je njima dovoljno za izbore, preotimanje vlasti, za partizansku akciju. Ali za nas to nije dovoljno. Mi smo partija revolucije — vojska klasovog rata. Nama je potrebna jedinstvena i centralizovana vojska, organizacija sa jedinstvenom masom, koja će voditi, usmjeravati i koordinirati borbu na svim sektorima klase borbe. Nama je potrebno, da srpski radnici i srpski seljaci vode borbu za slobodu i za slobodu hrvatskih i slovenskih. A zato je neophodna jedinstvena partija, jedan CK koji će predvoditi borbu svih organizacija, a ne jili s CK, koji bi radio svaki na svoju ruku.

I hrvatska i slovenska organizacija imaju i moćaju imati svoje članove u CK. Ali taj CK nije i ne može biti samo neko „postrojeno samluče“, savjetodavni organ, li bezvlastni skup federalnih delegata sa vezanim mandatom, nego, punovlastni borbi štalo revolucije organizacije. Vreme za potpuniji svi sektori, svi udari i borbe od jednog kongresa do drugog.

Naš centralizam je proletersko-demokratski. Centralni komitet, izabran od izabiranih delegata svih partioorganizacija, ne samo što ne sputava i ne ugnjetava pojedine dijelove (organizacije) partije, nego ih vodi u njihovoj borbi, pomaže, usmjeruje, jača ih i potpuno njihove pogreške i tako obezbjeđuje jačanje cijele partije. Zato stvaranje KP Hrv. i KP Slov. i njihovo potčinjavanje CK ne samo što nije u suprotnosti sa demokratsko-centralističkom suštinom izgradnje naše organizacije nego je za te partije i njihovu borbu neophodno potrebno. Zato naš centralizam, ne samo što ne ometa izbor najboljih, najpoštenijih i najkorisnijih članova hrvatske ili slovenske partije, nego to predpostavlja, pojačava.

Dakle: radi uspješnije borbe protiv kontrarevolucionarne buržoazije mi stvaramo KP Hrvatske i KP Slovenije. Radi uspjeha te borbe i razvoja partije u jednu mi ustavljamo partiju demokratskog centralizma i odbijamo svako razjedinjavanje svojih redova.

Komunike Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije

O SPORAZUMU IZMEDJU SELJACKO-DEMOKRATSKE KOALICIJE I SRPSKOG DELA UDRUZENE OPOZICIJE

8.-X-1937 g. potpisan je sporazum izmedju Hrvatske Seljačke Stranke i Samostalne Demokratske Stranke, udruženih u Seljačko-Demokratskoj Koaliciji, Narodne Radikalne Stranke, Demokratske Stranke i Saveza Zemljoradnika.

Osnovne tačke tog sporazuma glase:

Priznanje principa demokratije i narodnog suvereniteta kao izvora svake javne vlasti; ukidanje svih protivnarodnih zakona; raspisivanje i provođenje slobodnih izbora za Konstituantu, koja će doneti novi Ustav pristankom predstavnik većine Hrvata, većine Srba i većine Slovenaca, kao i to da se «jednput za uvek prekine sa svim nedemokratskim sistemima i režimima».

CK KPJ smatra da taj sporazum znači:

Krupan korak napred ka bratskom sporazumu medju svim narodima Jugoslavije na bazi ravnopravnosti; **korak napred** ka okupljanju svih demokratskih i naprednih snaga u borbi za likvidaciju ostataka vojno-fašističke diktature i protivnarodnih zakona i mera od 1918 g. na ovamo.

Na temelju toga CK KPJ pozdravlja sporazum izmedju navedenih stranaka i njihovu spremnost **da zajednički vode borbu** za pobjedu demokratije u Jugoslaviji.

CK KPJ smatra da i same stranke novog bloka shvaćaju od kolike je važnosti i koristi da i radnička klasa koja je i do sada najaktivnije učestvovala u svim akcijama i borbama, a često puta i predvodila ih, bude zastupana u tome bloku kao ravnopravan politički faktor.

CK KPJ smatra da jedna od prvih mera narodne vlade treba da bude, izmedju ostalog, i puštanje na slobodu svih političkih i vojnih osuđenika i zatvorenika, — što su i vodje sami naglašavali.

Najzad CK KPJ smatra da će pobjeda demokratije u zemljama Jugoslavije biti ujedno i pobjeda nad snagama reakcije i fašizma i da će dolazak na vlast bloka demokratije omogućiti slobodan razvitak i napredak svih naroda Jugoslavije, a u spoljnoj politici da će Jugoslavija otvoreno i smjelo stati na stranu demokratskih država koje se bore za mir. Ali na temelju vlastitog i međunarodnog iskustva, znamo da je pobjeda demokratije nad reakcijom i fašizmom i dolazak na vlast narodne vlade moguća samo putem složne i odlučne borbe sviju demokratskih snaga.

Uveren da izražava mišljenje ogromne većine radnog naroda, CK KPJ, ostajući veran svojim načelima i ciljevima, — izjavljuje da će zajedno sa blokom i **ostalim demokratskim snagama** voditi borbu i svim silama se založiti za potpunu pobjedu demokratije u Jugoslaviji.

CENTRALNI KOMITET KOMUNISTIČKE PARTIJE
JUGOSLAVIJE.

Centralnom Komitetu Komunističke Partije Jugoslavije

Delegati prvog osnivačkog kongresa Komunističke Stranke Hrvatske šalju Centralnom Komitetu Komunističke Stranke Jugoslavije svoj plamen i revolucionarni pozdrav. Svjesni historijskog značaja osnivanja Komunističke Stranke Hrvatske i velike odgovornosti, koju mi hrvatski komunisti time preuzimamo delegati kongresa K. S. H. obećavaju svojom centralnom vodstvu da ćemo se zaloziti svim silama za ostvarenje velikih zadataka, koji stoje pred nama.

Radoši, u krilu KPJ, na dobrobiti radničke klase Hrvatske i hrvatskog naroda, mi ćemo se istonobno boriti za jedinstvo cijave radničke klase i za bratstvo svih naroda Jugoslavije; za pobjedu demokratije, za bljed mir i slobodu.

Zivio Centralni Komitet Komunističke Partije Jugoslavije!
Delegati prvog osnivačkog kongresa K.S.H.

NAŠIM BORGIMA U ŠPANIJI

Delegati, prvog osnivačkog kongresa Komunističke Stranke Hrvatske, šalju našim hrabrim borcima iz Jugoslavije u republikanskoj Španiji svoj plamen revolucionarni pozdrav.

Na ponosom slušamo o vašim herojskim djelima, zajedno sa ostalim borcima iz slavne Međunarodne Brigade, u borbi za pobjedu junačkog i iupaćenog španjolskog naroda. Znajite, da ovdje kod nas, hiljade proletara i antifašista čekaju da pohite tamo, gdje se danas vodi borba ne samo za slobodu i demokratiju španjolskog naroda, nego i za pobjedu demokratije, nad svjetskim fašizmom, u cijelom svijetu. No zato ćemo mi ovdje — boriti se protiv domaćeg fašizma — sveznika Musolinija i Hitlera, — napro- gnuti sve naše sile, da sprječimo fašizmu, da od Jugoslavije napravi drugu Španiju!

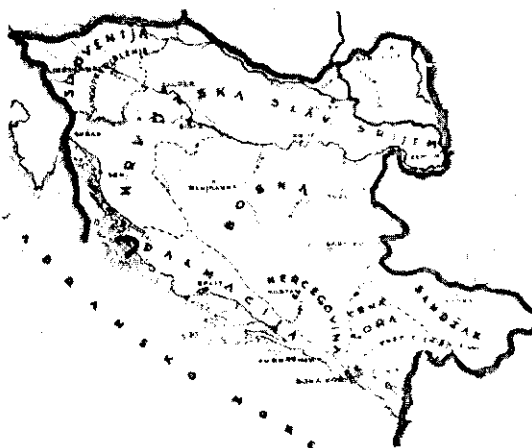
Zivjeli naši hrabri borci u Španiji!
Zivio herojski španjolski narod!

Delegati prvog osnivačkog kongresa K. S. H.

NEZAVISNA Država HRVATSKA

Ustaški Poglavnik
Dr. Ante Pavelić
vođa hrvatskog oslobodilačkog pokreta.

Hrvatski narode!

U Novu Europu mora ući Sloboda i Nezavisna Država Hrvatska na čilavom gore označenom IARODNOM i Povjersnom HRVATSKOM području.

Stvaranje NEZAVISNE HRVATSKE DRŽAVE zastupili su na mirovnim pregovorima Dr. ANTE PAVELIĆ, ustaški Poglavnik, koji je već proš jedno desetljeće hrvatsku narodnu politiku usmjerio prema — danis povjersničkom — Italiji i Njemačkoj i koji je JEDINI U STARJU osigurao svotnu budućnost HRVATSKOG NARODA.

Dajmo sve naše povjersanje Poglavniku DRU ANTE PAVELIĆU!

NOVOGODIŠNJA POSLANICA HRVATSKOM NARODU OD POSLANIKA DR. ANTE PAVELIĆA.

HRVATI!

Na početku ove sveslovesne Nove godine, koja je na početku i za vas sam po svojoj prirodi i svih oblika vaših naših velikih i malih susreta određena, da vas povedem u svet i u bolju budućnost, sažem vam svoj sveslovesni govor.

Ova nova godina nije nam bliža. Tražit će od svih nas veliku stvar. Ali mi znamo, da jedino pomoću Hrvata i njihovo ponašanje postići svoj cilj — OSTVARENJE NOVE I JUNAČKE HRVATSKE U OKVIRU MAJKE ITALIJE.

Dobro je vidjeno, kad mi Hrvatski nacionalisti nerado govorili otkazano. Predložio su mnogi od nas izokriviti otkazano i borbeno-demokratske krilavice — oslobodjenje, spoznavanje i mir. Ne treba nam više tih besmislica. U ovom redu, što ga najvećim delom diktiraju, ne može biti drugog oslobodjenja, osim oslobodjenja od otečenih tradicija Matije Gubca, Stjepana Radića i od ideologije lažnog seljačkog pokreta. Nema nezavisnosti, dok se dobrovoljno ne podlegodimo fašističkoj nauci i njenim vodjama; nema mira, dok su naši bratovi Italijani zauzeti tako očajnom borbenom. Zato vam i opet naglašujem: **mek man ova Nova godina donese Novu Hrvatsku — Junačku Hrvatsku u okviru majke Italije.**

Ali zašto „junačku“? — možda čete pitati. Ja vam već kažem, zašto. Vaši tako zvani vođe — Maček, Kosić, Krnjević, Subašić, Valder i njihova klika propovijedaju vam lažni ideal — ideal mira. Oni vam govore, da je njihova politika sadržala mir u Jugoslaviji, kao što i jeste. Ali zar taj njihov mir nije **crvenast mir**? Zar ne bi bilo junačnije i bolje po naš nacionalne interese, da pograbimo oružje za obranu talijanskog naroda u njegovoj nevolji? Zar ne bismo trebali biti spremni proljevati svoju krv i krv naših sinova u znak zahvalnosti za dragocenu pomoć i materijalnu potporu, kojom je fašistička Italija tako plemenito obzela naš pokret? Hrvatski muševci i žene, ja imam u vas vjeru i smatram, da je kucnuo čas, kad će četa Hrvatskih ustaša biti ponosna, da stanu rame uz rame s italijanskim crnim košuljama i dijele s njima opasnosti i napore junačkog uzamaka u Africi i u Albaniji.

Što će biti podijle rata? Imam sveslovesno obećanje od samog Duca, da Hrvatska ne će biti zaboravljena i da njezine potrebe ne će ostati nemnagradjene.

Bit će joj dodijeljena odlična uloga u ovom redu, da bude spora među fašističkom Italijom i nacional-socijalističkom Njemačkom, pa će budućnost Dalmacije i svega dijela Hrvatske biti vezana s Italijom, kao i nekadašnja Hrvatska Zagorje i jedan dio Slavonije ispadati iz Njemačke. Ne nemojte se zbog toga uspinirati. Hrvatski seljački građani bit će vrlo usređeni u junačkom ratu odanosti sveslovesnom totalitarizmu Italije. Nova Hrvatska će dakle biti mnogo uspešom i siromašnija obiljem, nego što je ona, a njezini svi protagonisti stvarnog kapitala, ali će zato biti vna slavom i bogatije dušom.

Novi red trzi, da imate neograničeno posvajanje u svemu, visok Poglavlja i u genij svih fašističkih protektora. Jednom zauvijek moraju zamaknuti glasovi kritiziranja u vašim redovima. Čuju se glasovi, koji viču, da kod vas nastaje glad i sve veća skuplja ubijed toga, što se živeće namirnice i sirovine šalju našim nevinskim prijateljima. Hrvati, to mora biti. To je ono trajanje, tim možemo pomagati svojim velikim susjedima. Što znači, ako nekoliko mjeseci, ili godina, moramo podnositi takve žrtve. Kad im tim pomahemo, da izvoje ko-nacnu pobjedu? Drugi se glasovi opet dižu u znak prosvjeda protiv junačke bombarske djelatnosti naših ustaša u Zagrebu i drugdje i protiv sukoba, što ih naši ustaše tako uspješno organiziraju na Zagrebačkom svatolitu, tom žarištu slavenske lažne kulture. Na te glasove ja dajem odgovor: „Mirno! To je tek početak. Moramo proći kroz oganj, krv i nasilje, prije no što se rodi Nova Hrvatska.“

To je eto moja poslanica vama za 1941. godinu.

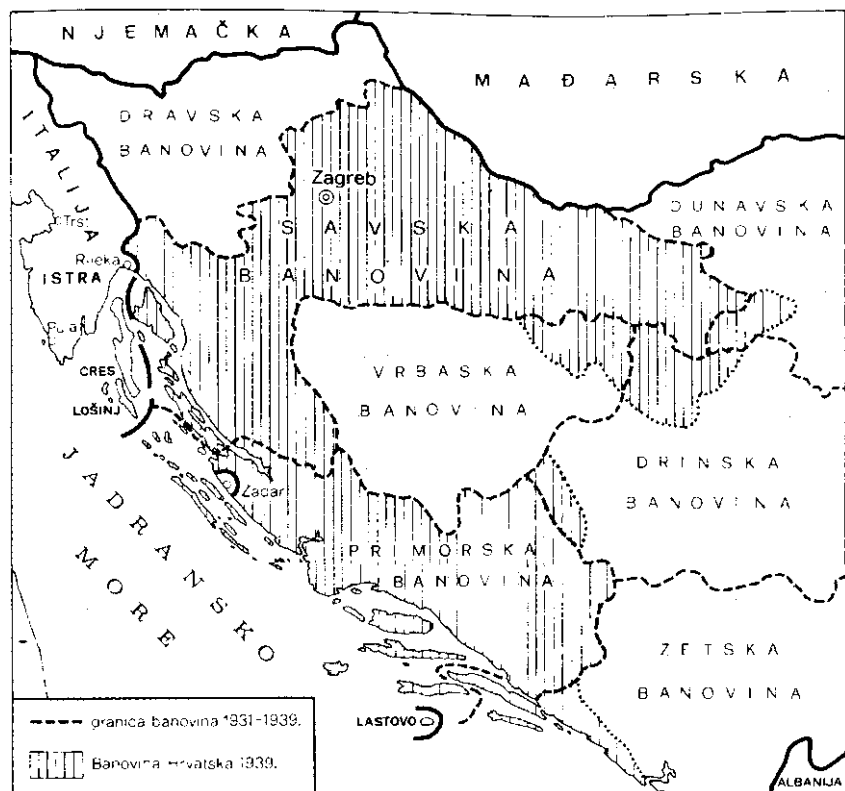
RADITE I MOLITE SE DAN I NOĆ ZA NAŠ VELIKI IDEAL — ZA STVARANJE NOVE HRVATSKE U OKVIRU FAŠISTICKE ITALIJE. TO JE SAMO TO JE PRAVI CILJ SVAKOG PRAVOG HRVATSKOG NACIONALISTE.

Živio Hrvatsko Protektorat!

Žvilo Fašistička Italija!

Poglavlja
Dr. ANTE PAVELIĆ.

Negdje u Italiji, 1. siječnja 1941.

94. TERITORIJA BANOVINE HRVATSKE POSLE SPORAZUMA CVEIKOVIĆ-MACEK 1939.
95. SMOIRA USTAŠA U PISTOLI

96. UPRAVNOPOLITIČKA PODELA JUGOSLAVIJE 1939-1941.

ВАНРЕДНО ИЗДАЊЕ

ПОЛИТИКА

ЖИВЕО КРАЉ!

**СРБИ, ХРВАТИ
И СЛОВЕНЦИ!**

У овом тешком тренутку за наш народ, ола-
жно сам да узмем у своје руке краљевску власт.
Настећици који су разумно оправдали Мојих
побуда, одмах су са мном поднели оставку.
Моја верна војска и морнарица ставила Ми се
одмах на расположење и свешто извршава Моја наређења.
Позивам све Србе, Хрвате и Словенце да се
окупе око Престола. То је најекспресије да се у овим
тешким приликама одржи ред унутра и мир споља.
Мандат за састав Владе поверио сам демисион
генералу Душану У. Симовићу.
С вером у Бога и у будућност Југославије по-
зивам све грађане и све власти у земљи на њихове
грађанске дужности према Краљу и Отаџбини.

ПЕТАР II

98. DRAGIŠA CVETKOVIĆ I JOAKIM FON RIBENTROP
ČESTITAJU JEDAN DRUGOM POTPISIVANJE TROJNOG
PAKTA U DVORCU BELVEDERE

99. „POLITIKA“, VANREDNO IZDANJE, 27. III 1941.

100. DEMONSTRACIJE 27. MARTA 1941. U BEOGRADU

[illegible]

● 1997年12月1日，国务院颁布《关于建立统一开放、竞争有序的市场体系的决定》，提出“建立统一开放、竞争有序的现代市场体系”。

Milano Str. Rev. Sindacato

ОТВОРЕНИ ГРАДОВИ

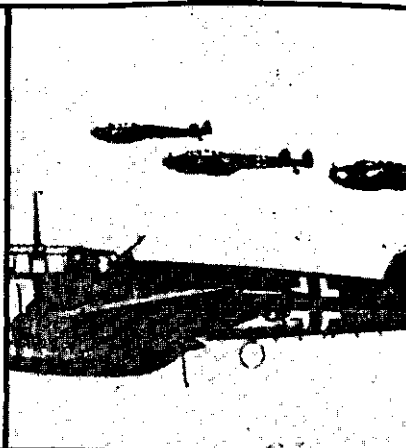
Телеграм (тајни... У)
Београд 6. априла 1941. Пријављено 6. априла 1941. 17.40

Врло хитно
За шефа за иностране земље и Андруса.

- 1) На Београдском ратињу и у штампи 6. априла објављено је да ће Београд, Загреб и Љубљана у случају смрти бити проглашени отвореним градовима.
- 2) У самом граду Београду није постала ова против-законска одлука.
- 3) Мостобран код Брестовца указује на жељу да се трупе које се поклазе северно од Дунава поново врате преко Дунава заобилазећи Београд. Осим тога треба рачунати са брзином разарања оба моста који воде у Београд.
- 4) Циљ треба да буде Јасци, уништити све што може оопределити бомбардовање Београда.

Тусен

(Неверовљива делатност која је стигла у Берлин 6. априла од војног аташеа кингеровске амбасаде у Београду).

102. ОТВОРЕНИ ГРАДОВИ

103. ШТУКЕ НАД БЕОГРАДОМ 6. АПРИЛА 1941

104. СЛИКА РАЗОРЕНОГ ГРАДА

105. УЛИЦА КНЕЗ МИХАИЛОВА I КРАЉА МИЛАНА ПОСЛЕ БОМБАРДОВАЊА

DR. VLADKO MAČEK.«

FIGURE 10. 79. 44628 x

Ban in Narodni svet za Slovenijo

108. SLOVENEČ - DEFEIZAM SLOVENAČKOG GRA-
DANSIVA

razrešavao, i koji je odgovarao njemu i Saboru. Sudovi su izricali pravdu u ime kralja.

Ovaj sporazum pravno je utvrđen vladinom Uredbom o Banovini Hrvatskoj na osnovu Čl. 116. Ustava, koji je dozvoljavao da kruna može raditi mimo ustavnih odredaba i zakonskih propisa u okolnostima (rata, mobilizacije, nereda i pobuna), koje bi dovodile u pitanje javni poredak i sigurnost države, ili kada su ugroženi javni interesi. Dajući ovu neobično „rastegljivu“ mogućnost kruni, oktroisani ustav je predviđao, takođe, da te izvanredno preduzete mere naknadno mora odobriti Narodno predstavništvo. Pošto je ono bilo raspušteno, a izbori za novo i za Hrvatski sabor nisu održani do aprilskog rata, sporazum od 26. avgusta nije ni bio odobren.

Stvaranjem hrvatske autonomije u Kraljevini Jugoslaviji prihvaćena je federalistička orijentacija za preuređenje države, koja se nije mogla zaustaviti na dualnoj formuli regulisanja položaja Hrvatske i Srbije. Ova reorganizacija je imala veliki broj protivnika u svim građanskim nacionalnim frontovima, ali je, izgleda, bila usvojena kao generalna linija osnovnih građanskih snaga. Pitanje je bilo samo kako će se Jugoslavija preurediti na federativnoj osnovi. Tekuće stanje se definisalo kao „parafederalizacija“. Politički život nije bio polarizovan samo putem nacionalnih stranačkih konfrontacija, već su se i u okviru pojedinih građanskih stranaka manifestovale razne struje, mišljenja i pogledi zvaničnih jezgara, grupa i pojedinaca. Radikali su u sporazumu videli poraz Srba. Pojedini srpski političari su smatrali da su Hrvati odbacili kulturno-istorijske posebnosti usvajanjem etničkog principa po kome su svi Hrvati morali da se nađu u Banovini Hrvatskoj (uključivanje 13 srezova Bosne i Hercegovine, i srezova zapadnog Srema). HSS je smatrala da samo preostali deo Bosne i Hercegovine može da se konstituiše u posebnu autonomnu jedinicu kao „Herceg-Bosna“, čime je rukovodstvo stranke izlazilo u susret Muslimanima i ove upućivalo protiv Srba koji su tražili pripajanje Bosne i Hercegovine srpskoj jedinici. Srpski politički front je smatrao da Vojvodina ima da se nađe u srpskoj jedinici, nasuprot HSS, koji je podržavao konstituisanje vojvođanske jedinice. Hrvatska politika je bila svesna koliko bi time srpski interesi bili pogođeni zbog svega onog što je Vojvodina značila za Srbe u duhovnom pogledu, zbog bogatstva kao žitnice Jugoslavije, njene geopolitičke pozicije na severu i uticaja na

promenu odnosa snaga u celoj državi. Zahtevi HSS za srezovima Baranje, Bačke i istočnog Srema bili su protivteža srpskoj politici, ne bi li ona popustila u konstituisanju Vojvodine kao zasebne jedinice. Za Radoja Kneževića, kako navodi Mirjana Anđelković, granice Srbije su se protezale od Devđelije do Subotice i od Timoka neprekidno sve do mora, blizu Šibenika. Odbijen je predlog predsednika banovinskog odbora vardarske banovine Jovana Altipec-Markovića da ova banovina bude zasebna jedinica prilikom preuređenja države, jer se smatralo da „južna Srbija“ prirodno deli sudbinu Srbije. Po Milanu Grolu, za Vojvodinu je mogla biti predviđena samo samoupravna organizacija u skladu s njenom složenom strukturom u nacionalnom, verskom i kulturnom pogledu. Grol je polazio od toga da je Vojvodina za druge mogla biti pitanje srezova, ali da je ona za Srbe pitanje „nacionalnog bića“, da njena budućnost ne može biti predmet partijskih nagodbi, niti „ući u onu torbu transakcija s kojom manjinske partije torbare po Beogradu“. Po njemu je linija „Dunav—Morava—Vardar kičma srpskog nacionalnog organizma“. U redovima prvaka Samostalne demokratske stranke, ispoljavala se čitava jedna lepeza mišljenja o budućem statusu Bosne i Hercegovine: da uđe u sastav Banovine Hrvatske; da doživi obnovu iz vremena Austro-Ugarske; da samo zapadna Bosna i Hercegovina uđu u sastav Banovine Hrvatske; Srđan Budisavljević je braneći trijalističku formulu, bio protiv njenog izdvajanja u jednu od jedinica, itd., što istovremeno svedoči o stepenu rastakanja stranačkog organizma i o umnožavanju individualnih i grupnih gledišta.

Vodstvo Slovenske ljudske stranke tražilo je formiranje slovenske banovine, koja je zahvaljujući slovenačkoj nacionalnoj homogenosti već bila faktički oblikovana, ali joj je trebalo urediti status, to jest regulisati odnose nakon reorganizacije. Na tome je već radila komisija pri vladi (prof. Mihailo Konstantinović, Mihò Krek, Lazar Marković i dr Stanko Majcen, podban dravske banovine). Šef JMO i član Vlade Džafer Kulenović izjašnjavao se za Bosnu i Hercegovinu kao četvrtu autonomnu jedinicu. Političke stranke koje su okupljale Srbe opredeljivale su se listom da Bosna i Hercegovina pripadnu srpskoj jedinici. Srđan Budisavljević se krajem 1939. opredelio za tri jedinice: srpsku, hrvatsku i slovenačku. Sekula Drljević je u polemici sa Dž. Kulenovićem smatrao da Bosna treba da se pripoji Crnoj Gori, koja je za nju dva puta ratovala. Iznosio je i zahteve u vezi

s Hercegovinom na osnovu istorijske tradicije i etničke istovetnosti. Predlagala se i druga varijanta: Crna Gora s Metohijom, Sandžakom i užičkim krajem. Unionisti su u Crnoj Gori smatrali da se Crna Gora izjasnila za Srbiju 1918. godine. Mitar Popović je iznosio shvatanje da Cetinje treba da postane centar „srpske banovine“, jer se radi o „srpskoj Čabi“ koja je „zagrijevala i obasjavala cijelo srpstvo i sve Jugoslovane“. Deo Srba u Banovini Hrvatskoj je zagovarao okupljanje u cilju određivanja uslova koji su neophodni za njihov ekonomski, kulturni i verski razvoj. Ali njihovo okupljanje nije zamišljeno kao akcija protiv Hrvata. Sabrani, oni su morali da dokažu kako među njima nikada nije bilo nekoga, „ko bi svjesno želio zlo hrvatskoj cjelini“.

Obrazovanjem autonomne Banovine Hrvatske izmenjeno je državno uređenje predviđeno oktroisanim ustavom. Od trenutka ustanovljenja hrvatske autonomije Kraljevina Jugoslavija se nalazila u procesu preuređivanja. Ta autonomija narušila je i princip centralizma, na kome je počivala celokupna državna zgrada. Stvaranjem jedne nove, autonomne jedinice, kvalitativno sasvim drukčije od dotadašnjih banovina, otvoreno je pitanje u kojem pravcu će teći dalja državnopravna reorganizacija Kraljevine Jugoslavije. Pored zahteva za stvaranjem posebne slovenačke jedinice, kao i autonomne Bosne i Hercegovine, razmatralo se i oblikovanje srpske jedinice. Sačuvan je i Nacrt Uredbe o organizovanju Srpske Zemlje, koja nije nikada usvojena, a čiji je Član 1. predviđao da se banovine vrbaska, drinska, dunavska, moravska, zetska i vardarska spoje pod zajedničkim nazivom „Srpska Zemlja“, sa središtem u Skoplju. Prema istom članu Nacrta, dotadašnje banovine su imale da se pretvore u oblasti, zadržavajući svoje nazive i sedišta. No rat je presekao planove o daljem preuređenju Kraljevine Jugoslavije.

Po Dorđu Tasiću, profesoru javnog prava, koji je sa profesorom Ivom Krbekom radio na uredbi o stvaranju banovine, jedan jedinstveni narod nije morao živeti u jednoj unitarnoj državi, jer je mogao živeti i u saveznoj, kao što, obrnuto, savezna država ne pretpostavlja postojanje više naroda. Štaviše, u saveznim državama je normalan proces da se tokom vremena stvara jedna nacionalna svest. Tasić je kritikovan da nije za federativno uređenje i da ide najdalje do autonomističkog uređenja. On je, pak, smatrao da nije bilo dovoljno usvojiti autonomističko ili federalističko gledište, nego je potrebno odre-

t

diti konkretnu formu i sadržinu. U autonomizmu se može ići vrlo daleko u nadležnosti pokrajina, kao što se u federalizmu može ići vrlo daleko u nadležnost savezne države. Pitao se „jesmo li tri naroda ili jedan narod“. Tasić je ostavljao po strani konkretnu istorijsko-sociološku analizu spleta činjenica, interesa, osećanja i ideja koji je stvorio i držao Jugoslaviju, smatrajući da razlog za sadašnje stanje treba tražiti u potenciranju države na račun ideje naroda. Praktično, ljudi su se bojali da će federacija ili autonomija rastrojiti državnu zajednicu. Zaboravljalo se da je i federalizam sredstvo za narodnu slogu i za narodno jedinstvo. Prema Tasiću centralističko i unitarističko uređenje je smetalo stvaranju nacionalne svesti. Zato je pisao: „Hoćemo federalističko uređenje da bi se ona u njemu razvila nesmetano. Ideologije nisu što i naučne objektivne teorije. Važno je da ono što želimo da bude ostvareno postavimo kao cilj budućnosti.“

Liberalni list *Napred* je upozoravao da teritorijalno razgraničenje banovine ne predstavlja spoljašnje granice, već granice u okviru jedne zajedničke države. Ona, to jest Jugoslavija, prema inostranstvu predstavlja nerazlučnu celinu. Granice ne treba da nas razdvajaju, već da nas čvršće spajaju. „I fatalno bi bilo za sve nas ako bi Srbi pošli za tim čisto spoljnim izgledima i stvorili uverenje da je sve ono što je ostalo u drugoj banovini otpalo od njih, izgubljeno za njih. Jedna slična obmana, samo u suprotnom smislu, vladala je već dvadeset godina u našoj sredini. To je obmana centralizma, koja je učinila da su mnogi verovali u uspostavljanje integralnog jedinstva ako se zbrišu sve unutrašnje granice i sva vlast usredsredi u jednom centru. Postojanje jedinstva se vezivalo za nepostojanje unutrašnjih granica. Unutrašnje razlike su zbrisane ali jedinstvo nije došlo. Sto smo išli dalje sve smo manje bili ujedinjeni. A po spoljnjem izgledu jedinstvo je tada kod nas bilo na svome vrhuncu. Brisanje unutrašnjih granica nas je dovelo do razjedinjavanja.“ „.. Unutrašnje razgraničenje nije moglo biti rešeno u nas tako da niko ne bude nezadovoljan, ali je moralo biti rešeno. Pri tome ne treba zaboraviti da te unutrašnje granice presecaju drugim granicama državne službe, vojska, izvršni organi, narodno predstavništvo, kralj.“ Naš zajednički spas — smatrao je list *Napred* — leži u širim pogledima i shvatanjima.

U vezi s privremenošću preuređenja iz 1939. i delimičnošću toga preuređenja, *Napred* je smatrao da ono nije završeno, da

nije potvrđeno i da nije izvršeno za celu zemlju. U opštem provizorijumu stvoren je novi provizorijima u pogledu izvođenja samog preuređenja države. Pored velike Banovine Hrvatske, ostale banovine ne mogu ostati male.

Spajanje banovina se nametalo, ali u kojim okvirima i na kojim osnovama? Dravska banovina je obuhvatala sve Slovence, nju nije trebalo ni stvarati, već samo proglasiti. Ono što su Slovenci faktički imali, Hrvati su sada dobili. Ovaj kriterij primenjen na Hrvate i Slovence trebalo je primeniti i na Srbe. Pošlo se od stanovišta da za vreme namesništva ne treba vršiti reviziju Ustava, već na osnovu Člana 116. stvoriti provizorij koji bi doveo do sređivanja prilika.

Za Ivu Krbeka, stvaranjem Banovine Hrvatske nastalo je novo ustavno stanje koje se može primeniti samo uz pristanak Hrvata. Hrvatska je bila jedini deo zajednice gde se praktički provodi federativno državno uređenje i utiru novi putevi takvom uređenju čitave zajednice. Rešavanjem pitanja Hrvatske izgrađuju se temelji za novi ustav državne zajednice. Po Krbeku, Uredba o Banovini Hrvatskoj značila je samo pomoćnu napravu ili skelu s koje će se izgraditi zgrada budućeg državnog uređenja i novoga ustava.

Napred je pisao o smislu i zadacima federacije: „Vladati u složenoj državi odgovoran je politički zadatak, jer je federacija jedan od najsloženijih i najdelikatnijih političkih sistema koje je ljudsko društvo do danas oprobalo. Tim teži jer mi još živimo u psihološkoj atmosferi unitarnih i centralističkih država. Kod nas državna organizacija treba da se sa unitarističkih osnova popne na stepen jedne drukčije kvalitativno nove federalne države. Skeptički gledamo na stvari sa stanovišta naviknutog centralizma ili priželjkujemo razvoj i potvrde na osnovu jednog naivnog provincijalizma ili samozavaravajućeg partikularizma. Menjala su se politička shvatanja i uverenja, mešale svesno ili nesvesno ideje i načela.“ Đorđe Tasić je naglašavao da usko nacionalni interes mora biti prevaziđen u viziji pravih zadataka. „Javnost je naviknuta na ulogu posmatrača u razvoju igre od čijeg svršetka zavisi njena neposredna sudbina.“ „Dok se unitarna država može kako-tako održavati spoljnim i mehaničkim sredstvima federacija zahteva unutrašnja saglašavanja, duboke psihološke i društvene snage kao njene nosioce i predstavnice. Nigde društvo nije tako ušlo u državni mehanizam kao kod federacije. Nigde vlast ne traži više podudarnosti

sa voljom i raspoloženjem i interesima svih društvenih slojeva i nacionalnih grupa nego u ovom sistemu. Nigde politički život nije pozvan da odigra ulogu mašine za slobodno, mirno i spontano ujedinjavanje i harmoniziranje državnih veza i nacionalnih i etničkih odnosa. Nigde se ne traži veće učešće intelektualnih i narodnih snaga nego u ovoj političkoj organizaciji."

Liberalni intelektualci su podsećali na američko ustavno iskustvo. Čim se izglasao federalni ustav SAD 1787, isticao je Đorđe Tasić, sve najbolje intelektualne snage su okrenute raspravljanju i objašnjavanju smisla i zadataka federalizma. Pokretali su se listovi s naslovom *Federalist*. Najveći duhovi toga doba, Džems Medison i Aleksander Hamilton isticali su da federalizam znači pravo jedinstvo i put ka punijem nacionalizmu. Mi ostajemo — naglašavalo se — na gledištu jedne više i jače državne celine u kojoj jedino sve osobenosti mogu doći do svoga izražaja i do potvrde svoje vrednosti. Za centralistu federativno uređenje znači rascep i stvaranje više nacija, odnosno naroda, te samo unitarizam ostvaruje i označava jedinstvo i sigurnost. Nacionalno jedinstvo i unutrašnje političko uređenje su dve stvari. Ono se, nacionalno jedinstvo, javlja u Sjedinjenim Državama u federaciji. Na drugoj strani nacionalno jedinstvo može biti trošeno i ukazno pod najčvršćim centralističkim unitarizmom. Isto tako u granicama mnogonarodnih i nacionalno različitih zajednica mogu se javiti centralistički zahtevi. Navođen je „prizor" u Nemačkoj od 1875. i danas u „Rusiji".

Zaključeni sporazum nije zadovoljio nijednu društvenu i političku snagu u Jugoslaviji, a stvorio je mnogo protivnika reorganizacije u Jugoslaviji na novoj osnovi. Pre svega, Maček je na sednici Hrvatskog narodnog zastupstva, od 27. avgusta 1939, naglasio da se radi o delimičnom sporazumu, jer se do potpunog nije moglo doći. Ovaj, samim tim, niti je utvrdio konačnu teritoriju Banovine Hrvatske niti predvideo stepen njene autonomije koji bi zadovoljavao Mačkovu struju, a kamoli desničare u stranci. Ali i sam Maček, poznat kao oklevalo, nije pokazivao dokle idu njegovi zahtevi u pogledu preuređenja Kraljevine, posebno s gledišta nadležnosti i statusa Banovine u Jugoslaviji. Time je vođa HSS unosio element neodređenosti i nesigurnosti u ionako pregrejanu atmosferu nacionalnih suprotnosti. Na drugoj strani, Maček je imao

protivnike sporazuma u redovima vlastite stranke, protivnike desničarski orijentisane, koji su smatrali da on u razgovorima s krunom nije dobio zadovoljavajuće ustupke za hrvatski narod. Vođa HSS posebno je bio izložen pritisku ekstremne desnice — ustaša, koji su sporazum smatrali direktnom izdajom hrvatskih interesa i Mačeka proglasili za izdajnika zato što nije izdvojio Hrvatsku iz sastava Jugoslavije, u čemu su separatističke snage videle jedino rešenje.

Britanski izvori crtaju Mačeka kao po „prirodi uzdržanog i veoma podozrivog prema Srbima". Zbog ove svoje uzdržljivosti zaradio je pomenutu ocenu „okleva" ili kunktatora. Stekao je ugled „vođe" stojeći na čelu nacionalnog pokreta u Hrvatskoj. Doprineo je izgradnji HSS u jednu od najbolje organizovanih seljačkih stranaka u Evropi. Bio je spreman na kompromis s kraljem 1929. i 1939. s knezom. Kneza je cenio, za razliku od M. Stojadinovića, koga nije prihvatao, premda mu je ovaj uzvraćao istom merom netrpeljivosti. Za srpsku građansku politiku Maček je bio povoljniji pregovarač od nekog drugog, ekstremnijeg političara, koji bi mogao izbiti na čelo HSS. Kao advokat imao je strpljivosti za pregovore vezane za reviziju oktroisanog ustava i stvaranje hrvatske autonomije. Suprotno S. Radiću, nalazio je bolji jezik razumevanja s katoličkom crkvom. Na čelu HSS pokazao je neverovatnu strpljivost, sposobnost opstrukcije dok se ne postigne rešenje, koje je zatim tretirao samo kao privremeno, čime je potvrđivao staru tradiciju Hrvata u odbrani svojih državno-pravnih zahteva poznatu još iz duboke prošlosti.

Budući tipičan kompromis srpske i hrvatske buržoazije u situaciji nužde (po proceni krune), izazvan pritiskom spoljnih i unutrašnjih okolnosti, sporazum nije zadovoljio predstavnike ni jedne ni druge buržoazije. Hrvatska buržoazija bila je nezadovoljna stepenom popuštanja Cvetkovićeve vlade, a srpska gubitkom vladajućeg položaja, revizijom centralizma, podelom vlasti s hrvatskom suparnicom; Sporazum je označio početak preuređivanja Jugoslavije na osnovama nacionalnosti, procesa koji do 1941. nije obuhvatio Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu, pa ni Srbiju kao posebnu jedinicu, i tako ostao nedovršen. Istoričari ovog pitanja s pravom uzimaju da je sporazum značio tek početak razgrađivanja centralističke Jugoslavije, ali kakvu bi ona fizionomiju u budućnosti dobila moglo je samo da se naslućuje. Velikosrpskaljburžoazija je svojatala Crnogorce i

Makedonce, tražeći da se oni konstituišu u zasebnu jedinicu pod imenom „Srpska Zemlja”. Preko manjina se naprosto prešlo kao da nisu ni postojale. Protiv sporazuma bila je i vojska, mada ona nije javno iznosila svoje stavove. Predstavnici velikosrpske koncepcije, koji su u sporazumu videli slom vlastite hegemonije, stajali su na stanovištu da se njime ugrožava celina Jugoslavije i lomi njena unutrašnja otpornost u vreme kada se traži puna sloga i jedinstvo države. Za konzervativne snage srpske buržoazije sporazum je predstavljao kapitulaciju pred hrvatskom buržoazijom, koju su desničarske snage, opet, optuživale da je podlegla diktatu beogradskih vlastodržaca. Po Edvardu Kardelju, sporazum nije smanjio, već je još više zaoštrio protivurečnosti u „reakcionarnom logoru”. KPJ je na Petoj zemaljskoj konferenciji ocenjivala otpor sporazumu kao izraz nezadovoljstva srpske buržoazije velikim ustupcima hrvatskoj konkurentkinji, dok je, na drugoj strani, ova smatrala da dogovorom s Beogradom nije mnogo dobila.

Ubrzano je razlaganje jugoslovenske države i produbljivanje krize. Režim nije smeo da daje bojevu municiju vojnicima. Predlagalo se stvaranje pomoćnih i radničkih bataljona. Na srpskoj strani sumnjalo se u Hrvate i u manjine, naročito u Nemce. Širena je sumnja u Hrvate kao element rasula u vojsci.

Pomeriuta ideja o „Srpskoj Zemlji” počivala je na koncepciji velike Srbije u okvirima buduće monarhistički uređene federacije, sastavljene od tri jedinice: Srbije, Hrvatske i Slovenije. Delujući preko svog političkog predstavnika — Slovenske ljudske stranke — slovenačka buržoazija, koja je dotle potpomagala okruživanje Hrvatske, u novoj situaciji je još rezolutnije postavljala pitanje rešavanja svog položaja.

Srpska buržoazija, sa svojim razdrobljenim nacionalnim frontom, pokušavala je da se organizuje preko Srpskog kulturnog kluba Slobodana Jovanovića, Dragiše Vasića, Stevana Moljevića i drugih, naročito u nacionalno mešovitim krajevima i onima koji su se graničili s oblastima nastanjenim Muslimanima i Hrvatima. Srpski kulturni klub je ubrzano počeo da osniva svoje odbore i pododbore, nastojeći da se pretvori u stožer okupljanja Srba oko velikosrpskog programa. Bačena je parola „Srbi na okup”. Nasuprot Srpskom kulturnom klubu, ustaše su tražile razbijanje Jugoslavije izdvajanjem Hrvatske iz njenog sastava. Srpsko-hrvatske konfrontacije naročito su dobijale u intenzitetu u vreme stvaranja Banovine Hrvatske. Srpski kulturni klub, nalazeći se u službi velikosrpskog nacionalnog

programa, postavio je zahtev da se Bosna i Hercegovina priključe srpskoj teritorijalnoj jedinici. Za Dragišu Vasića je sporazum s Hrvatima bio „srpski Minhén". Stevan Moljević je istupao protiv autonomije Bosne i Hercegovine i njenog odvajanja od Srbije. On je napadao autonomističko Sarajevo kao nosioca „bošnjakluka", a Sarajevo i Zagreb zbog zanemarivanja Bosanske krajine iz „pohlepe". Srpski kulturni klub je hteo da, pretvaranjem ove oblasti u zapadnu predstražu Beograda kao nosioca državne nacionalne misli, stvori od Krajine centar koji bi paralisao uticaj Zagreba i Sarajeva.

Prof. Dragoslav Stranjaković, istaknuti prvak Srpskog kulturnog kluba, prilikom svojih obilazaka Srema pozivao je Srbe na ujedinjenje u svim krajevima zemlje, tražeći od njih da čuvaju srpske kuće, granice i zemlje. Ogranci SKK su formirani u Šidu, Vukovaru, Sremskoj Mitrovici i u nekim mestima Bačke gde je HSS takođe nastojala da izazove pokret Bunjevaca, prikazujući ih kao Hrvate i prenaplašavajući njihove težnje da se nađu u sastavu Hrvatske, s obzirom da se radilo o nedovoljno nacionalno identifikovanom stanovništvu.

Granica povučena sporazumom išla je u Sremu linijom Vinkovci, Vukovar, Šid, Sremska Mitrovica i Ilok, uzbuđujući duhove izmešanog stanovništva, budeći različite duhovne tradicije i obnavljajući ranije administrativne podele. Pri tome je korišćena najrazličitija argumentacija: od sastava stanovništva po nacionalnom merilu, do ekonomskih, istorijskih i geografskih razloga. Upućivane su delegacije, raspravljalo se uz povišenu temperaturu preko štampe — srpske i hrvatske, nacionalne i lokalne — držani su zborovi i iznošeni protivurečni dokazi; lokalni stranački prvaci ušančivali su se iza nacionalnih znamenja i prizivali stare tradicije. Priključivanje šidskog i iločkog sreza Banovini Hrvatskoj izazivalo je raščlanjavanje nacionalne strukture koja je govorila o srpskoj većini u odnosu na hrvatsko stanovništvo. Dušan Lazić navodi da su se s nacionalnim razlozima mešali i verski, vodeći kompletnom razdvajanju i izazivanju netrpeljivosti. Srpski govornici su bili opsednuti političkim jedinstvom Hrvata i Slovenaca preko HSS-a i SLS, odnosno slovenačkih klerikalaca, ističući da je danas Srbima najveći protivnik njihova stranačka iscepanost. Pri rešavanju osnovnih državnih pitanja, međutim, nije smelo biti podela i uskostranačkih strasti već težnji za jedinstvenim nastupom. Na zborovima su srpski političari izbacivali parole o neophodnosti ujedinjenja svih Srba, okupljanja oko srpskog

programa, prevazilaženja ranijih trzavica, nesaglasnosti i egoizma u ime stvaranja monolitnijeg nacionalnog nastupa. „Misao jedinstvenog kola mora da prevlada kod svih Srba!“ Nasuprot potrebama, Srbi su se u projekciji radikala suočavali s usitnjenim stranačkim mozaikom. Najteže je padalo postojanje raznih frakcija u nekada jakim strankama, kao što je to uoči rata bilo tipično za radikale. Zagriženost i sterilnost ranijih stranačkih vođa upućivala je na prebacivanje težišta rada u narod iz čijih nedara je trebalo očekivati pojavu spasonosnog vođe. Stranačke ljubomore ometale su stvaranje novog srpskog nacionalnog pokreta, jer se ukorenjene stranačke navike nisu lako napuštale. Atmosfera stvaranja jedinstvenijeg fronta i nastupa korišćena je od radikalskih prvaka za obnovu Radikalne stranke kao pokretača i zastupnika narodnih masa. Ovi zahtevi su imali u vidu odbranu od eventualne hrvatske hegemonije, rešenje srpskog pitanja u Jugoslaviji, koje se sada, još od stvaranja jedinstvene države, iskazalo u svom najakutnijem obliku, te potrebu obezbeđivanja jedne strateške platforme za budućnost. Kriza i gubitak pozicija upućivali su na razmišljanje i traženje sveobuhvatnijeg rešenja za srpski narod u Jugoslaviji. Međutim, takvom rešenju su na putu stajale mnoge smetnje koje je prethodno trebalo otkloniti: stranačko šarenilo i dezintegracija ranijih nacionalnih stranaka, učvršćivanje poljuljanog položaja, suprotstavljanje svim snagama koje nisu, po shvatanju novih protagonista, dovoljno nacionalne. Srpski kulturni klub, koji je sve ekspanzivnije nastupao, naročito na spornim područjima, bio je inicijator izdvajanja pojedinih naselja iz sastava Banovine i ostavljanja ugroženog stanovništva u srpskom prostoru. Na tim prostorima i međama ispoljavali su se prvi znaci mržnje, koja će provaliti u neviđenom ustaško-frankovačkom izlivu 1941. godine. Analize o nacionalnom primatu i etničkom sastavu polazile su od istorijskih reminiscencija vezanih za građenje pravoslavnih crkava, snagu pravoslavlja, osnivanje škola, kulturne veze sa Srbima i Rusima, pojave prvih srpskih novina, porekla slavnih srpskih ličnosti (Zaharija Stefanovića iz Vukovara), boravka znamenitih Srba u tim mestima (Vuka Karadžića u Vukovaru, na primer Branka Radičevića, Svetozara Miletića). Dolazak patrijarha Gavrila Dožića u Vukovar na posvećenje zvona Srpske Pravoslavne Crkve u Vukovaru, iskorišćen je za isticanje jedinstvenog stava Srpske pravoslavne crkve i srpskog naroda. Srpska novinska propaganda označavala je SPC za glavnog vodećeg predstavnika zavetne misli

Srpstva, za ustanovu koja uobličuje srpsku narodnu dušu i koja je nosilac srpskih nacionalnih težnji.

Vođa zemljoradničke levice dr Dragoljub Jovanović, kome je bila „oprostena“ kazna izdržavanja robije u Sremskoj Mitrovici, pozdravio je sporazum — za razliku od drugih srpskih stranaka iz Udružene opozicije koja se raspala posle stvaranja Banovine Hrvatske — smatrajući ga „istorijskim“ i rezultatom „dugogodišnje borbe u Hrvatskoj i na srpskoj strani“. Shvatao je da je njegova uloga u tome da obavesti srpski narod o značaju sporazuma i da radi na organizovanju srpskog naroda po uzoru na HSS, pre svega podsticanjem na rad u privrednoj i kulturnoj organizaciji seljaštva. Jovanovićev pristalica i prvak levice dr Nebojša Miletić je na sporazum gledao kao na najveći događaj u istoriji naroda Jugoslavije, zapravo „mali prevrat“. Dragoljub Jovanović je smatrao da je sada nastalo i srpsko pitanje, jer nema Jugoslavije bez Hrvata, ali ni bez Srba. Njegov program je predviđao sporazum sa Hrvatima, ujedinjenje s Bugarskom, naslon na „Rusiju“ i slobodu i hieb za one koji rade. Program zemljoradničke levice (od marta 1940. godine, Narodne seljačke stranke) odražavao je shvatanje seljačke demokratije, izražavajući ovu orijentaciju metaforično u tom smislu da zemljom mora prostrujati seljački vetar. Očigledno je da je time parirao HSS, zamišljajući kako da postane arbitar srpskog sela kakav je bio Maček na hrvatskom, te da spreči prodor komunista na selo, čemu su služile i njegove teze o „Rusiji“ koja je imala dosta poštovalaca u Sremu. Savez zemljoradnika je, takođe, polazio od toga da sporazum ne dovodi u pitanje Srbe.

S raspadanjem srpskog građanskog fronta, zemljoradnička levica Dragoljuba Jovanovića počela je da ispoljava velike ambicije — nesrazmerne svojoj moći — da okupi sve napredne društvene snage u zemljoradnički front, koji bi postao zamena dotadašnjoj Udruženoj opoziciji, ravnopravan pregovarač s Mačekom i reprezentativna nacionalna formacija poput Hrvatske seljačke stranke. Pretenzije zemljoradničke levice i Srpskog kulturnog kluba na okupljanje Srba imale su drukčija politička i ideološka polazišta u pogledu sudbine Jugoslavije. Grupa levih zemljoradnika iznela je u Programu Narodne seljačke stranke 1940. stav o federativnom uređenju Kraljevine Jugoslavije. Ova je za Narodnu seljačku stranku imala puno „istorijsko opravdanje, kao država tri južno-slovenska naroda, koji su vekovima patili pod tuđinskom vladavinom“, dok se za narodne manjine tražilo „puno zadovoljenje u svakom pogledu, kako bi

je (Jugoslaviju) osećale kao svoju domovinu". Srpski kulturni klub stajao je na stanovištu „velike Srbije" u Jugoslaviji ili, „krajnjem slučaju, van nje.

Umesto unutrašnje konsolidacije, sporazum s Hrvatima je doveo do dramatičnih zapleta i daljeg zaoštavanja odnosa. Očekivano učvršćivanje državne kohezije i jačanje odbrane zamenjivali su sve žešći konflikti. Protivnika sporazuma bilo je mnogo i na jednoj i na drugoj strani: vojska, Milan Stojadinović, Udružena opozicija, separatisti, deo rimokatoličke i deo Srpske pravoslavne crkve, Italija i revizionističke države, nemačka nacionalna manjina. „Obnoviteljska avangarda" je postala „politička elita" u Kulturbundu. Fašizacija je zahvatila celokupni politički i kulturni život nemačke narodnosne skupine u Jugoslaviji.

Disidenti oko Stojadinovića delovali su kao „Politička grupa Milana Stojadinovića", da bi se od marta 1940. ustalio naziv Srpska radikalna stranka. Stranka je upozoravala na ugroženost jugoslovenske ideje i na opasnost od plemenskog šovinizma i isključivosti; nije priznavala sporazum Cvetković-Maček, polazeći od načela državnog i narodnog jedinstva. No, dok ne dođe do povratka na stanje pre avgusta 1939. Srbi su imali pravo, kada se nacionalne teritorije već omeđuju, da ujedine sve srpske oblasti i krajeve, i to na osnovu istorijskog prava i ogromnih žrtava, a ne plebiscitom ili po ishodu glasanja za običnu ili ustavotvornu skupštinu.

Sporazumom su, jednostavno, svi bili nezadovoljni zato što je bio polovičan, zakasneo, što je sproveden nedosledno, i što su ga sprovodile ličnosti koje su sve više gubile kontrolu nad tokom događaja. Sporazum je podržavao namesnički režim oličen u knezu Pavlu, jer su iza njega stajali Britanci, ubeđeni da će se rešenjem unutrašnjih nacionalnih konflikata između Srba i Hrvata Kraljevina učvrstiti iznutra i pripremiti se — u interesu britanske vojno-političke strategije — za predstojeća međunarodna iskušenja. Knez, mada bez većeg ugleda u Jugoslaviji, davao je pečat svim rešenjima unutrašnje i spoljne politike.

Strani i domaći izvori ocenjuju Pavia Karađorđevića kao prefinjeno obrazovanog čoveka, sklonog umetnosti, intelektualca kome je bio svojstven anglosaksonski način razmišljanja o svetu, društvu i ljudima. Bio je cenjen kao veliki „zaštitnik kulturnog i humanog života", prijatelj literature i umetnosti,

aristokratskih sportova. Sam je bio počasni predsednik Crvenog krsta, Dunavskog kola jahača „Knez Mihailo“, Auto kluba „Jugoslavija“. Knez je bio pokrovitelj i mnogih sportskih manifestacija. Pod njegovim uticajem Stojadinović je podsticao sve vrste sportova, kako „aristokratskih“ (tenis, jahanje, lov, jedrenje), tako i sportova „budućnosti“ (jedriličarstvo, avio-sport, moto-sport). Za Britance je knez bio „razborit“ čovek, njihov prijatelj, čovek liberalnih koncepcija sklon poštovanju demokratskih institucija. U narodu je ostao nepoznat i u svakom slučaju neomiljen. Njegovo proenglesko raspoloženje nije bilo nepoznato ni u zemlji ni u inostranstvu. Nije bio pripremljen za državne poslove: smetalo mu je i krhko zdravlje, a nije imao ni oreol vojnika, kao kralj Aleksandar. Za razliku od svog brata od strica koji je znao i da izađe na „brisani prostor“, više je voleo da radi iza kulisa politike. Britanci za njega vele da je bio „naklonjeniji umetnostima nego drugim muževnijim ciljevima“. U Velikoj Britaniji je gledao ne samo najmoćnijeg zaštitnika mira u svetu, već i zemlju od koje može tražiti savet i pomoć. Našavši se na čelu Jugoslavije iznenada, posle smrti kralja Aleksandra, morao je da se suoči sa stanjem u jednoj nemirnoj zemlji, izloženoj spoljnim pritiscima. Ova objektivno gledano minorna ličnost jugoslovenske državne i političke scene uživala je potpunu potporu Britanaca, kao sprovednik njihove politike. Britanski diplomati iz Beograda nisu krili svoja raspoloženja prema knezu namesniku. „Dokle god“, stoji u jednom godišnjem izveštaju, „knez namesnik bude davao, kako sada daje, smernice jugoslovenskoj spoljnoj politici, ova zemlja se nikada neće naći među neprijateljima Velike Britanije.“

Sporazum je branio i Maček, ističući njegovu nedovršenost, ispunjen težnjom da ga proširi, pun straha da ga neprijatelji, a među njima i ustaše ne dovedu u pitanje. Svestan da vojni krugovi nisu podržavali stvaranje Banovine Hrvatske avgusta 1939, Maček je pregovarao marta 1941. sa Simovićem preko I. Šubašića i A. Košutića, oko ulaska u pučističku vladu. Maček je insistirao na miru i tražio priznanje sporazuma, proširenje kompetencija Banovine, obrazovanje jednog tela koje bi ograničavalo kralja i vladu u vršenju vlasti i promenu ministra vojske i mornarice generala Bogoljuba Ilića. Tek kada je utvrđeno da se objavi više uredaba kojima je konkretizovan sporazum između Mačeka i Simovića, vođa HSS-a je pristao da dođe u Beograd i u novoj vladi preuzme dužnost potpredsednika.